

Osječka svakodnevnica krajem 1960-ih i početkom 1970-ih

Brisuda, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:056675>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-16**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

MATEA BRISUDA

Osječka svakodnevnica krajem 1960-ih i početkom 1970-ih

Diplomski rad

Pula, 2017.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

MATEA BRISUDA

Osječka svakodnevica krajem 1960-ih i početkom 1970-ih

Diplomski rad

JMBAG: 030303030253, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Predmet: Hrvatska svakodnevica u socijalizmu

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, veljača 2017.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Matea Brisuda, kandidat za magistra povijesti ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli 28. veljače 2017.

Student

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Matea Brisuda, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Osječka svakodnevica krajem 1960-ih i početkom 1970-ih* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli 28.veljače 2017.

Potpis

Sadržaj

UVOD	5
1. Hrvatska krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina	7
2. Osijek nakon Drugog svjetskog rata	9
3. Osječka industrija	12
4. Izgradnja grada	18
4.1. Proces urbanizacije	18
4.2. Planiranje	19
4.3. Bespravna gradnja	23
4.4. Infrastruktura	25
4.5. Prometna povezanost	29
4.6. Kupalište	33
4.7. Poplave	34
5. Osječani kao potrošači	35
5.1. Potrošačko društvo	35
5.2. Trgovačka mreža	38
5.3. Supermarket	40
5.4. Tržnice	41
5.5. Problemi s opskrbom i cijenama	44
5.6. Opremljenost doma	47
5.7. Čežnja zvana telefon	49
5.8. Čežnja zvana automobil	51
6. Turizam i slobodno vrijeme	54
7. Kulturno-zabavni program	60
8. Praznici	62
ZAKLJUČAK	68
IZVORI I LITERATURA	69
SAŽETAK	71
ABSTRACT	72

UVOD

Istraživanje svakodnevice postaje s vremenom sve popularnije jer se tako može doći do novijih saznanja o malom čovjeku i njegovome okruženju koja su utjecala na njegovo mišljenje i događanja. Svakodnevice socijalizma postala je predmetom istraživanja tijekom zadnjih petnaestak godina, pri čemu historiografija svoje rezultate dijelom temelji na interdisciplinarnom pristupu.¹ O povijesti svakodnevice Osijeka tijekom socijalističkog razdoblja još uvijek nije pisano te je ovo prvi pokušaj takvoga istraživanja. Urbana je povijest proučavana u dvjema monografijama Ive Mažurana, od srednjeg vijeka do suvremene povijesti. Svakodnevice povijesti Osijeka istraživana je u razdoblju 19. stoljeća i početka 20. stoljeća. Istraživanjem mikropovijesti može se doći do novih saznanja, ali i potvrditi ona stara na razini makropovijesti. Osijek je moja tema istraživanja zbog toga što je veći grad koji se nalazi u mojoj blizini stanovanja te pruža dovoljno materijala za istraživanje. Istraživano razdoblje 1960-ih i 1970-ih vrijeme je razdoblje većih promjena u društvu, odnosno modernizacije koja se može vidjeti u novim industrijskim postrojenjima, urbanističkim planovima, novim obrascima ponašanja, jačanju potrošačkog mentaliteta te opremljenosti doma raznim kućanskim aparatima.

Uvid u svakodnevni život Osječana pružaju dnevni list *Glas Slavonije*, *Službeni glasnik* općine Osijek te statistički podaci toga razdoblja. Osijek postaje središtem regije gradnjom stambenih i poslovnih zgrada, prometnica te uvođenjem komunalne infrastrukture, kao što su kanalizacija, vodovod i telefonski priključci. Osječani su se u tome razdoblju navikavali na prometna pravila, zbog sve prisutnijih automobila, onodobnoga simbola dobrog standarda. Uz automobil, simbol modernizacije bio je i telefon u vlastitoj kući pomoću kojega se moglo zvati rođaka u inozemstvo. Modernizacija je proces koji je pridonio porastu stanovništva Osijeka uz dosta problema, od kojih je bespravna gradnja jedan od najuočljivijih. Brige Osječana većinom su bile vezane za preprodavače na tržnici, čistoću i rasvjetu grada, javni prijevoz i ponudu samoposluga koje su nicale jedne za drugom. Građani su dobili više slobodnoga vremena te su ga trebali dobro iskoristiti izletom, pomoću vlastitog automobila ili pak željeznicom koja je tijekom ljetnih mjeseci uvela pogodnije linije za odlazak na more. Praznici, pogotovo oni neradni, kao što je Prvi maj, bili su idealni za

¹ Duda, Igor, „Nova istraživanja svakodnevice i društveno kulturne povijesti jugoslavenskog socijalizma, *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (2014.), 577-591.

boravak u prirodi, dok su neki drugi, kao što je to Dan žena, isticali probleme koje muče žene ili ih se pak na neki način darivalo, bilo cvijećem ili organiziranim putovanjem. Javni gradski promet bila je tema o kojoj se dosta govorilo u osječkom tisku jer građanima prigradskih naselja i onih s perifernih dijelova grada Osijeka nije uvijek bilo lako doći do centra.

Potrebno je naglasiti kako je modernizacija bila proces koji je ovisio o financijskim sredstvima i problemima s prilagođavanjem urbanističkim planovima. Izgled grada Osijeka, onako kako ga vide stanovnici Osijeka danas, u 21. stoljeću, nastao je u razdoblju od kraja 1960-ih i početkom 1970-ih godina.

1. Hrvatska krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina

Šezdesete godine doba su najsnažnijeg privrednog razvoja Hrvatske i Jugoslavije. Jedna od karakteristika toga razdoblja bila je liberalizacija, putem koje je omogućeno slobodno putovanje iz zemlje u zemlju, što je očigledna pojava i u Osijeku tijekom 1960-ih, kada su građani masovno tražili putovnice. Druga bitna odrednica ovoga razdoblja bila je odlazak na privremeni rad u SR Njemačku, Austriju, Francusku, zemlje Beneluksa i Skandinaviju. Hrvati su 1971. činili gotovo 40% jugoslavenskih radnika u inozemstvu.² Znani kao *gastarbajteri*, često su privremeni boravak pretvarali u stalni te donosili znatan novac. Tim novcem izgrađeno je mnoštvo kuća te nabavljeno mnoštvo dobara kao što su to automobili i kućanski aparati. Do kraja 1960-ih legalizirana je devizna štednja za sve građane, bez dokazivanja podrijetla što je bio jedan od motora razvoja. Tijekom 1960-ih vidljiviji je zapadni utjecaj u obliku novina, rock-glazbe i popularne supkulture.³

Sredinom 1960-ih godina završena je Jadranska magistrala, koja je povezivala slovensku, hrvatsku i crnogorsku obalu te su otvorene zračne luke u Dubrovniku i Splitu. To je, uza sve, razdoblje cvjetanja turizma zbog dolaska stranih turista, njih 17,5 milijuna 1969. godine.⁴ Šezdesete su bile godine napuštanja sela i masovnog doseljavanja u gradove zbog popunjavanja radnih mjesta u industrijskim postrojenjima. Gradovi su na novopridošlo gradsko stanovništvo bili nepripremljeni te su zbog toga nastajala ili se naglo povećavala prigradska naselja bez potrebne komunalne infrastrukture. Standard je građana u tome razdoblju bitno porastao, ali se taj novac nije mogao negdje investirati jer su privatne inicijative bile ograničene. Novac građana pokrenuo je potrošački mentalitet, potrošnju novca do krajnjih granica, na kupovinu u susjednim zemljama, u Italiji i Austriji, uz gradnju vikendica, koje su uzurpirale obalu. Banke su davale kredite poduzećima koja su bila nerentabilna i to onima za koje su to tražili centri političke moći. Neracionalan razvoj doveo je do činjenice da je u 1970-ima u Hrvatskoj bilo dvostruko više automobila nego telefona jer su građani automobile kupovali osobno, a razvoj telefonske mreže proizlazio je iz društvenog standarda.

² Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 426.

³ Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest* (21. knjiga), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2013., 455.

⁴ Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003., 332.

Godine 1967. u zagrebačkom kulturnom tjedniku *Telegram* izašao je dokument Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika u kojemu se traži ravnopravna upotreba slovenskog, hrvatskog, srpskog i makedonskog jezika u savezним ustanovama i dosljedna primjena hrvatskoga standardnog književnog jezika u Hrvatskoj, koja je uz filološke probleme naglasila tematiku neravnopravnosti.⁵ Zbivanja oko Deklaracije postaju uvodom u emancipacijska zbivanja početkom 1970-ih. Godine 1971. počelo je Hrvatsko proljeće, kao posljedica težnji ravnopravnosti naroda unutar Jugoslavije. Hrvatska je bila republika s protucentralističkim tendencijama u kojoj se demokracija podrazumijevala kao „proširenje autonomnih prava hrvatskog naroda i jačanje socijalizma.“⁶ Jedan od glavnih problema bilo je prelijevanje sredstava iz razvijenih u nerazvijene republike uz neracionalne i megalomanske planove, koji su poticali veća davanja gospodarstva i vanjske kredite. Hrvatska se tome protivila, smatrajući kako se treba trošiti na osnovi ostvarenog dohotka. Hrvatsko se vodstvo vodilo parolom „za čiste račune“, koja je bila zahtjev za napuštanjem politike trošenja bez obzira na zarađeno.⁷ Ovaj je pokret vodilo komunističko vodstvo u Hrvatskoj, Matica hrvatska i studenti. Hrvatsko proljeće prvotno se nije agresivno suzbijalo jer je Tito bio dosta popustljiv prema hrvatskom vodstvu, no studentski štrajk postaje okidačem za suzbijanje ovoga pokreta. Pokret je završio ostavkom preko 4000 osoba na partijskim sastancima, izbile su studentske demonstracije, ponajprije studenata u Zagrebu i policijska represija pritvaranjem, proganjanjem i marginaliziranjem iz javnog i društvenog života te je dosta osoba pobjeglo iz zemlje. Međutim, pozitivne posljedice osjetile su se u Ustavu iz 1974. godine, koji je afirmirao državnost republika i pokrajina, čime je uveden federalno-konfederalni ustroj države. Predsjedništvo uvedeno 1971. godine smanjeno je s 24 člana na osam članova te je savezna vlada formirana po načelima jednake zastupljenosti republika.⁸

⁵ Isto, 336.

⁶ Radelić, 379-380.

⁷ Isto, 413.

⁸ Goldstein, *Hrvatska povijest*, 2003., 329-345.

2. Osijek nakon Drugog svjetskog rata

Nakon završetaka Drugog svjetskog rata najnužnije poslove civilne uprave obavljala je privremeno Komanda grada Osijeka, dok su neke redovite poslove u gradu obavljale gradske organizacije Komunističke partije Hrvatske (KPH), Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta (JNOF) i Antifašistička fronta žena (AFŽ). Djelovale su na području prehrane, pronalaženja i distribucije građevinskog materijala, prikupljanja pomoći, organiziranja predavanja i slično.⁹ Razdoblje nakon rata poznato je kao administrativni socijalizam, kojega obilježava administrativno upravljanje društvom, a posebice gospodarstvom, odlikovalo se jakom centralizacijom i naglašenom hijerarhijom. Sankcije zbog sukoba sa Staljinom, posebice su osjetila granična područja prema zemljama Informbiroa zbog političkog stajališta da se ne ulaže u ta područja. Takve se situacija odnosila na Osijek sve do 1960. godine. Zakon o narodnim odborima iz 1949. godine otvorio je proces nešto veće autonomije lokalnih organa vlasti, dok se ustrojstvo gradova svodilo na koncept u sustavu kotara, grad izdvojen iz sustava kotara i glavni grad republike.¹⁰ U to su vrijeme na lokalnoj razini ustrojena povjerenstva (za komunalne poslove, prosvjetu, zdravstvo i dr.), na čelu s povjerenikom koji je odgovoran Vladi. Nakon toga u Hrvatskoj, a samim time i u Osijeku donosi se zakon o novoj upravno-teritorijalnoj podjeli prema kojoj je Hrvatska podijeljena na šest oblasti, a od toga Osijek je jedna od oblasti s četrnaest kotara i sedam gradova. Godine 1952. dolazi do novog teritorijalnog ustrojstva. Naime, Narodna Republika Hrvatska podijelila se na kotare, gradove i općine te je predviđeno da svi gradovi, osim najvećih, ostanu kao gradske općine u sastavu kotara, a to sve kako se ne bi oslabio kotar. Osijek je dobio status grada izvan područja kotara.¹¹ Godine 1953. ustavni zakon proglasio je društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje proizvođača u privredi i samoupravljanje radnog naroda na osnovi društveno političkog uređenja u općini, gradu ili kotaru, prema kojemu je utvrđeno pravo kako radni narod može birati i opozivati svoje predstavnike u narodnom odboru.¹² Narodni odbor dobio je tada veću autonomiju glede pitanja privrednog, komunalnog, socijalnog i kulturnog života i

⁹ Mažuran, Ive i dr., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Školska knjiga i dr., Zagreb, 1996., 389.

¹⁰ Isto, 389.

¹¹ Isto, 390.

¹² Narodni odbori su organi državne vlasti preko kojih narod vrši svoju vlast u administrativno-teritorijalnim jedinicama. (Mažuran, 389.)

razvitka općine, grada i kotara. Zahvaljujući dobivenoj autonomiji narodni odbor propisuje odluke vezane za kućne savjete, stambene zajednice te osniva savjete za privredu, komunalne poslove, za prosvjetu i kulturu, za narodno zdravlje, socijalnu politiku i unutrašnje poslove. Godine 1955. Općim zakonom o uređenju općina i kotara uvodi se komunalni sustav u kojem općina postaje temeljnom društveno-ekonomskom organizacijom samoupravljanja radnog naroda i temeljnom društveno-ekonomskom zajednicom stanovnika toga područja.¹³ Iste godine, doneseni su statuti, Statut općine Gornji grad i Statut općine Donji grad, u sustavu kotara Osijek. Općina ima sva prava i dužnosti upravljanja društvenim poslovima, osim onih koji su ustavom ili zakonom određeni za kotar, republiku ili federaciju. NO je osnovni i najviši organ vlasti općine. Uz to, općina ima vlastiti izvor prihoda i samostalno donosi društveni plan i proračun. Tada se osnivaju mjesni odbori kako bi što lakše ostvarivali sudjelovanje građana u općinskoj samoupravi i obavljanju pojedinih poslova od neposrednog interesa za mjesno stanovništvo na području općine. Godine 1956. postoji ideja o organizaciji savjeta potrošača i konkretiziraju se ideje o samodoprinosu za razna pitanja, od izgradnje objekata ili pak za suzbijanje komaraca. Ustavom iz 1963. općina se definira kao najviši organ vlasti i organ društvenog samoupravljanja u sklopu dužnosti i prava općine. Grad Osijek tada je potpao u Općinu Osijek uz ostala naseljena mjesta, a to su: Ada, Aljmaš, Beketinci, Bijelo Brdo, Brijesće, Čepin, Čepinski Martinci, Čokadinci, Dalj, Divoš, Dopsin, Đurđevo Polje, Erdut, Ernestinovo, Hrastin, Josipovac, Jovanovac, Koprivna Laslova, Palača, Paulin Dvor, Petrova Slatina, Sarvaš, Šodolvc, Tenje, Tenjski Antunovac, Višnjevac, Vladislavci i Vuka. Općina Osijek bila je u sastavu kotara Osijek.¹⁴ Najviši je organ vlasti i organ društvenog samoupravljanja Općinska skupština koja se sastoji od Općinskog vijeća, Privrednog vijeća, Prosvjetno-kulturnog i Zdravstveno-kulturnog, a donosi akte kao što su odluke, naredbe, rješenja, preporuke i rezolucije.

¹³ Isto, 391.

¹⁴ Kotar, niža upravno-teritorijalna jedinica ili jedinica mjesne samouprave. Hrvatska je 1952. godine Zakonom o podjeli NR Hrvatske na kotare, gradove i općine podijeljena na 88 kotareva, 7 gradova i 60 gradskih općina. Nova je podjela uvedena 1955. prema kojoj je uvedeno 299 općina u 27 kotareva. Uvodio se komunalni sustav koji je trebao naglasiti općine kao viši društveni oblik samoupravljanja. Godine 1962. izrazito je smanjen broj kotara i općina, uvedeno ih je devet: Bjelovar, Karlovac, Osijek, Pula, Rijeka, Sisak, Split, Varaždin i Grad Zagreb. Uz navedenih devet kotara, uvedeno je 111 općina. Godine 1967. ukinuti su kotarevi te nije bilo većih upravnih jedinica od općina, dok su na nižoj razini uvedene mjesne zajednice, kojih je na početku bilo 2400, a 1990. godine 4117. (Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 240-241.)

Godine 1971. osniva se Savez gradova Hrvatske pomoću kojega se ostvarivala kvalitetnija komunikacija među gradovima.¹⁵

U razdoblju od 1948. godine, prvog popisa stanovništva nakon Drugog svjetskog rata, pa do 1991. godine, zadnjega popisa prije Domovinskog rata, stanovništvo Osijeka više se nego udvostručilo, s 49 800 na 108 070 stanovnika.¹⁶ Ukupno kretanje stanovništva prikazuje se s obzirom na intenzitet populacijskog porasta u dva karakteristična razdoblja. Prvo, koje je vezano za razdoblje istraživanja, traje od 1948. do 1971. kada je porast stanovništva bio razmjerno visok te ga obilježava gospodarski razvoj s promjenama u strukturi privrede, povećanjem tercijarnih i smanjivanjem poljoprivrednih djelatnosti. Godine 1961. u Osijeku je živjelo 73 125, a 1972. godine 94 672 stanovnika.¹⁷

¹⁵ Mažuran, 389-394.

¹⁶ *Statistički godišnjak općine Osijek 1976.* (SGO 1976.), Općinska skupština Osijek, Zavod za planiranje, Osijek, 1976., 42.

¹⁷ Isto, 42.

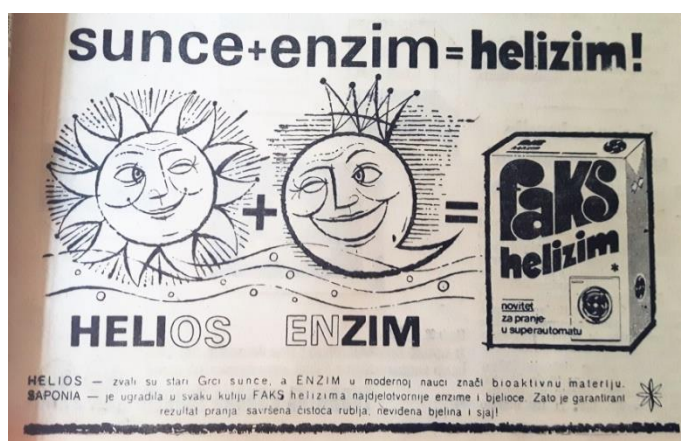
3. Osječka industrija

Nakon Drugog svjetskog rata postojeća su industrijska postrojenja u Osijeku nacionalizirana ili je započela izgradnja novih.¹⁸ Neki od proizvoda, odnosno tvornica, bili su poznati po cijeloj Jugoslaviji. Nakon rata izgrađena je tvornica mlijeka u prahu (1951.), dok je stara tvornica čokolade, bombona i kandita u Gornjem gradu rasformirana te je u krugu tvornice šećera 1953. osnovana nova Tvornica šećera i kandita Osijek. Razvoj Saponije i tvornice žigica Drava sve je više primjetan, kao i stvaranje velikih poljoprivredno-privrednih i industrijsko-prehrambenih poduzeća, od kojih je najpoznatije i najveće Industrijsko poljoprivredni kombinat Osijek (IPK), osnovan 1960. godine. Stalno prilagođavanje tržištu bila je karakteristika onodobne industrije, kao što je to bio slučaj s novoizgrađenom tvornicom pletaćih strojeva Standard, Saponije, Nivete i dr. U Osijeku su bile zastupljene metaloprerađivačka, kemijska, drvna, tekstilna i odjevna, kožarsko-prerađivačka, prehrambena i grafička industrija.¹⁹ Predstavници metaloprerađivačke industrije bili su: OLT Osijek (Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva), Kovinar, Elektrosijek, Elektrometal i MIO (Metalska industrija Standard Osijek). OLT je svoj program temeljio na ljevarstvu sivog sirovog željeza, proizvodnje strojeva za poljoprivredu te metalnih konstrukcija. MIO je u kratkom razdoblju tijekom 1970-ih postao značajan proizvođač metalnih proizvoda široke potrošnje, od proizvodnje ručnih i poluautomatskih strojeva za tekstilnu industriju pa sve do programa za priključne strojeve za obradu tla (motokultivatore), strojeve i aparate za domaćinstvo, kao i za male ekonomije za obradu tla, obradu drveta, kamp-opremu, radne i alatne strojeve. Ostale tvornice metaloprerađivačke industrije bavile su se proizvodnjom proizvoda kao što su kiosci, kontejneri, prozori, vrata, svjetiljke te montažnim radovima. Predstavnici kemijske industrije bili su Saponia i Analit. Razvoj Saponije može se pratiti okončanjem Drugog svjetskoga rata, 1945. godine, kada je tvornica *Georg Schicht d.d* konfiscirana i nazvana Prva osječka tvornica sapuna, a 1948. preimenovana u *Saponiju*. Prekretnica u programu tvornice učinjena je 1956. godine kada je proizveden prvi sintetski prašak za pranje pod nazivom *Plavi radion*. Ova vrsta deterdženta bila je prekretnica u svijetu jer je omogućavala pranje pomoću automatskih strojeva, puštena u prodaju ubrzo nakon najpoznatijih svjetskih proizvoda. Kako bi što uspješnije plasirala svoje proizvode Saponia je marketinški

¹⁸ Mažuran, 412-414.

¹⁹ Isto, 415-423.

djelovala ispitujući tržište te je osnovala znanstveno-istraživački institut. Godine 1968. pušten je u prodaju novi deterdžent pod nazivom *Faks helizim*, koji je bio uvelike medijski popraćen. Godine 1970. tvornici je pripojena tvornica Dalmacijabilje, sa sjedištem u Dubrovniku, koja se bavila preradom aromatičnog i ljekovitog bilja. Program *Saponije* sastojao se od praškastih i tekućih deterdženata, toaletno-kozmetičkih proizvoda, lijekova, farmaceutskih kemikalija, kao i kemikalija za poljoprivredu i proizvodnju ambalaža od plastičnih masa. Neki proizvodi, koji su se i do danas održali su: Nil, Orbit, Rubel, Bis, Likvi i Lahor.

Slika 1: Faks helizim, *Glas Slavonije*, 1969.

Opskrbu kućanstava električnom energijom nakon Drugog svjetskog rata obavljala je Elektroslavonija Osijek. Izgradnja infrastrukture potrebne za opskrbu proces je koji je trajao do 1976. godine, kada je cijeli Osijek elektrificiran. U razdoblju od 1957. do 1966. godine pojavljuju se prve poteškoće, kao što su česta preopterećenja i česti nestanci struje. Godine 1966. u Osijeku su postojale tri trafostanice. Prema planu u razdoblju od sljedećih deset godina trebalo se izgraditi „*tri nove trafostanice, izjednačiti presjeci vodova, graditi niz novih manjih trafostanica uz povećanje kapaciteta starih, rekonstruirati niskonaponska mreža*“.²⁰ Električna energija problem je koji je zabrinjavao grad Osijek zbog čestih nestašica i nedovoljnog kapaciteta pri snabdijevanju električnom energijom. Iz toga razloga stalno se radilo na modernizaciji sustava snabdijevanja, što se odrazilo na ukupnu potrošnju. U razdoblju od deset godina, od 1965. do 1975., potrošnja se udvostručila. U brojkama, 1965. godine na području grada Osijeka potrošeno je 89 milijuna kWh,

²⁰ „Tri trafostanice-premalo“, *Glas Slavonije* (Osijek), 10. veljače 1966.,4.

dok je 1975. godine taj broj porastao na 206,8 milijuna kWh, a prema podacima u međurazdoblju vidimo kontinuirani rast. Najveći rast u potrošnji vidljiv je u razdoblju od 1968. i 1972. godine, kada je potrošnja porasla za 73,5 milijuna kWh, s 124,2 na 197,7 milijuna.²¹ Nestašica električne energije bila je uobičajena onovremena pojava. Poduzeće koje se bavilo distribucijom električne energije dnevno je trebalo reducirati 125 000 kWh, a domaćinstva su dva puta tjedno ostajala u mraku po pet sati zbog niskoga nivoa u akumulacijskim jezerima. Prema uputama, od domaćinstva se očekivalo da tijekom dana isključe sve ili većinu električnih aparata, kao što su grijalice, bojleri te električni štednjaci, dok se industriji savjetovao rad u noćnim satima.²²

Godine 1963. opskrbu toplinskom energijom preuzima gradska toplana. Radovi na toplifikaciji grada dugo su vremena bili u centru pažnje građana, pogotovo dolaskom zimskih mjeseci. Godine 1966. sagrađeno je 7265 metara parovoda i vrelovoda. Zastoj u toplifikaciji grada bio je ponajviše zbog nepovoljnog vremena, ali i prepreka poput telefonskih kablova ili kanalizacije.²³ Radovi na infrastrukturi toplinske energije građeni su postupno te su otvarani u svečanim prilikama, primjerice na Dan Republike. U Osijeku je 1967. rekonstruirana stara termoelektrana koja je predstavljala značajan modernizacijski korak jer su se od tada stanovi stambene četvrti mogli priključiti na magistralni vod, a ne kao do tada svaka sebi graditi kotlovska postrojenja. Uz stambene objekte toplinsku energiju, koristile su tvornice, bolnica i robne kuće. Zbog stalne nadogradnje mreža toplovoda nije se uvijek koristila u potpunosti, te je daljnja izgradnja toplovoda bila uvjetovana brojem zainteresiranih potrošača i industrijskih postrojenja.²⁴

Tvornici Analit osnovna je djelatnost bila prerada i proizvodnja plastičnih masa. Proizvodnja je obuhvaćala razne programe, za kućanstvo, poljoprivrednike, graditeljstvo, vodoprivredu i druge. Program za kućanstvo bio je raznolik pružajući raznovrsni asortiman, od posuda različitih dimenzija, oblika i boja pa sve do vrtnje garniture. Drvnu industriju u Osijeku predstavljala je Tvornicu žigica Drava Osijek i Mobilia RO (radna organizacija) Ivo Marinković. Drava je bila veliki proizvođač žigica 1946. godine kada se udvostručio proizvodni kapacitet s 3000 sanduka žigica na 6000 sanduka. U 1950-im godinama dolazi do pada izvoza te zbog toga tvrtka se

²¹ SGO 1976., 114.

²² „Opet u mraku“, *Glas Slavonije* (Osijek), 25. studenog 1967., 4.

²³ „Para stiže-prije zime“, *Glas Slavonije* (Osijek), 26. listopada 1966., 3.

²⁴ „Toplana puštena u rad“, *Glas Slavonije* (Osijek), 28. studenog 1967., 4.

odlučuje modernizirati, odnosno rekonstruirati skladišni prostor i proizvod. Iako se uvidjelo kako se može nositi s najboljim svjetskim proizvođačima, trebalo je proširiti asortiman, odnosno učiniti ga raznovrsnijim. Namjena takvih žigica bila je raznovrsna: za domaćinstvo, kao suvenir, luksuzne ili preklopne. Uz to, tehnološki višak se iskorištavao za izrađivanje štapića za roštilj i čačkalica. Kako je proizvodnja upaljača rasla, tako se proizvodnja žigica smanjivala te se tvornica orijentirala na novi proizvodni program kao što su drvene ambalaže za voće i povrće, izrade sustava pročišćavanja otpadnih voda, prozore i vrata. Mobilia je tvornica namještaja s dugom tradicijom koja je stalnim usavršavanjem i razvijanjem novih oblika industrijske proizvodnje uspjela prilagoditi potrebama potrošača te dugoročno poslovati. U tekstilnoj i odjevnoj industriji od 1964. do 1968. godine djelovalo je poduzeće pod imenom TIKO (Tekstilni industrijski kombinat Osijek) u kojemu su sastavnice bile Lanena industrija i Svilana. Godine 1945. počela je s radom tvornica odjevnih predmeta Slavonija u kojoj su sjedinjena manja poduzeća i radionice, čime je postignuta raznovrsnost asortimana. Uz ovu veliku tvornicu postojala je i tvornica Prvi maj, osnovana 1961. godine, a bavila se proizvodnjom zaštitne i specijalne odjeće. Godine 1970. osnovan je Tekos, koji se bavio tekstilnom konfekcijom, te ARS&IN, poduzeće Slavonije koje se bavilo transferom tehnologije i prodajom znanja o proizvodnom procesu drugim zemljama, kao što je bio slučaj u Mongoliji gdje su vodili izgradnju proizvodnog pogona kožne konfekcije, galanterije i pogona za izradu kožnih rukavica. Kožarsko-prerađivačka industrija također je imala svoje predstavnike: Tvornica kože Osijek, Tvornica kožne obuće Obuća, u sklopu Slavonije Tvornica kožne i krznene odjeće i Poduzetnička tvrtka Kolarić. Tvornica kože Osijek prošla je kroz proces modernizacije nakon Drugog svjetskog rata što joj je omogućilo dostizanje europskog standarda. Borovo, tvornica obuće i kožne konfekcije, bila je najpoznatiji kupac proizvoda Kožare. Nadalje, Obuća je netom poslije Drugog svjetskog rata bila obrtnička zadruha da bi koju godinu kasnije pretvorena u tvornicu, koja je do 1970-ih godina prerasla svoje prvotne kapacitete te je počela gradnju novoga pogona u Strossmayerovoj ulici. Tvornica kožne i krznene odjeće također je bila vrlo uspješna tvrtka koja je svoje proizvode prodavala na prostoru Njemačke, Švedske, Italije, Nizozemske te po drugim razvijenim zemljama. Naime, čak 80 % proizvoda od prirodnog krzna bilo je namijenjeno inozemnom tržištu. Kolarić, tvrtka

koja je njegovala djelatnost kožne galanterije, posebice u izradi ženskih modnih torbica i muških aktovka, otvorena je 1983. godine.

Prehrambena je industrija nakon Drugog svjetskog rata bila u problemima zbog dotrajalosti opreme, no to se počinje rješavati 1960-ih godina. Tadašnjom integracijom osječke tvornice bile su pod IPK Osijek. Prehrambena je industrija tijekom 1980-ih godina bila prva po zaposlenosti, ispred metaloprerađivačke i drvne industrije. Imala je pogone za proizvodnju šećera, melase i suhih rezanaca, stočne hrane, bombona i čokolade, keksa, tijesta, kruha, mesa, preradu voća i povrća, žitarica, piva te bezalkoholnih pića. Među navedenima svakako treba nešto više reći o Kanditu, tvornici bombona i čokolade, Osječkoj pivovari te poduzeću Frigis. Kandit počinje s većom proizvodnjom 1953. godine kada je izvršena modernizacija, odnosno povećanje proizvodnje koja je prije Drugog svjetskog rata bila mala, ali ipak poznata po vrsnoći.²⁵ Zahvaljujući modernizaciji pogona čokolade 1962. godine Kandit postaje najveći proizvođač čokolade i bombona u zemlji sve do 1980-ih godina. Osječka pivovara svoj je razvoj nakon Drugog svjetskog rata morala temeljiti na modernizaciji te stalnome proširenju kapaciteta.²⁶ Frigis nastaje 1960. godine, ukidanjem Retfelačke zadruge i spajanjem s poduzećima Panonka i Đakovčanka. Ovo se poduzeće bavilo otkupom plodina, preradom jaja, tovom i klanjem gusaka, preradom voća i povrća te proizvodnjom bezalkoholnih pića. Proizvodnjom bezalkoholnih pića ovo se poduzeće počelo baviti 1967. na poluatoumatskoj liniji, a 1969. nabavljena je automatska linija od 3000 tisuće boca na sat uz proširenje asortimana.²⁷ Uz gazirane sokove počela je proizvodnja prirodnih pasteriziranih sokova. Godine 1971. puštena je u rad poznata linija za proizvodnju pasteriziranih sokova u tetrapaku Frio.²⁸ Godine 1971. može se u tisku pročitati kako se Frio pije na milijune bočica. Frio je bio prvi jugoslavenski sok koji je prešao granicu, odnosno prvi koji se izvezio izvan SFRJ. O potrošnji ovoga soka govore brojke. Naime, u prvoj polovici 1971. Osječani su popili pet milijuna bočica ovoga soka. Ovi sokovi prodavali su se u svim ugostiteljskim i trgovačkim radnjama. Frio se konzumirao diljem SFRJ, 18 milijuna bočica u 1971. godini, dok se izvan zemlje počeo prvo izvoziti u

²⁵ Mažuran 427.

²⁶ Isto 431.

²⁷ Isto 431.

²⁸ Isto, 431-432.

Mađarsku.²⁹ Predstavnici grafičke industrije bili su Gradska tiskara i Litokarton Osijek.

Razvoj je industrije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih uglavnom bio očevidan, uz poneke probleme u ostvarivanju planova. U siječnju 1966. industrija je porasla za 16,2 % u usporedbi s istim razdobljem godinu ranije.³⁰ Proizvodnja je porasla, ali uz smanjenje zaposlenih za 3,5%. Ukupna realizacija u privredi bila je povećana za pet posto, no visoke cijene sirovina dosta su utjecale na povećane troškove poslovanja. U 1966. povećale su se zalihe, dok se u nekim poduzećima smanjila proizvodnja zbog nedostatka sirovina za rad. Iako se na prvi pogled činilo kako proizvodnja raste, što se globalnim pokazateljima pokazalo tako, pojedine privredne grane susretale su se s poteškoćama. Naime, zaposleni u slavonskoj privredi po prosječnim primanjima bili su šest posto ispod jugoslavenkog, a 11 % ispod republičkog prosjeka. Također, postojale su razlike između općina, među kojima su najbolje zarade ostvarili radnici u općinama Vukovar, Osijek, Beli Manastir i Slavonski Brod, dok su u ostalima zarade bile ispod kotarskog prosjeka.³¹ Tempo razvoja regije, pa ni grada Osijeka, nije uvijek išao kao po planu zbog raznih razloga, od kojih je jedan nedostatak financijskih sredstava. Godine 1969. raspravljalo se o problemima privrede, kao što su smanjivanje zaliha proizvodnje, nadoknada zaostajanja za razvojem republike i federacije, te o problemima modernizacije. Godine 1969. Saponia je držala primat u usporedbi s tvornicama koje proizvode iste grupe proizvoda. Naime, ona je proizvodila ukupno 34 % cijele jugoslavenske potrošnje proizvoda, a samo u deterdžentima 54 %.³²

²⁹ „'Frio' se pije na milijune bočica“, *Glas Slavonije* (Osijek), 23. srpnja 1971., 4.

³⁰ „Veća proizvodnja-veće i zalihe“, *Glas Slavonije* (Osijek), 18. veljače 1966., 2.

³¹ „Neki problemi već kucaju na vrata“, *Glas Slavonije* (Osijek), 1. studeni 1966., 3.

³² „Kako da se ubrza tempo razvoja“, *Glas Slavonije* (Osijek), 19. lipnja 1969., 2.

4. Izgradnja grada

4.1. Proces urbanizacije

Proces urbanizacije podrazumijeva povećanje gradskog stanovništva, a samim time smanjivanje seoskog. Proces donosi širenje gradskog načina života s posljedicama kao što su razvoj masovnih medija, preobrazba od proizvođačkog k potrošačkom obliku egzistencije te razvoj masovnog prijevoza. Sociološke posljedice urbanizacije su nejednakost stupnja urbaniziranosti teritorija, procesi ruralizacije gradova i sela, socijalne diferencijacije i segregacije, ekološki problemi te, za temu rada jedna od najbitnijih, bespravna gradnja, zapuštenost pojedinih gradskih naselja te fenomen novih naselja.³³ U socijalističkoj Hrvatskoj najviše je gradskog stanovništva bilo u većim gradskim središtima. Veći gradovi u Jugoslaviji u periodu od 40 godina (1931.-1971.) porasli su za nekoliko puta: Beograd 3.1, Zagreb 3.5, Ljubljana 2.9, Sarajevo 3.1, Skopje 4.6, Titograd 5.5, Novi Sad 2.2, Niš 14.6, Split 16.5 i Maribor 10.5 puta.³⁴ U istom razdoblju grad Osijek je narastao 2.4 puta.³⁵

Formiranje novih dijelova Osijeka može se pratiti od 17. stoljeća kada vojska gradi fortifikaciju zvjezdolikog oblika te seli starosjedičko stanovništvo uzvodno od tvrđave i formira novu cjelinu Gornji grad, a nešto kasnije nizvodno od tvrđave cjelinu Donji grad. U 18. stoljeću jugozapadno od Tvrđe, nastao je i Novi grad, to je i stoljeće u kojemu se Tvrđa, Gornji i Donji grad ujedinjuju u Osijek. Početkom 19. stoljeća Osijek postaje slobodnim kraljevskim gradom. Gotovo do sredine 19. stoljeća bio je najveći grad u Hrvatskoj, no s vremenom gubi na značenju te postaje četvrti grad po veličini, koje mjesto i danas zauzima. Od sredine 19. stoljeća postaje sve značajnije industrijsko središte s tvorničkim pogonima u svim dijelovima grada.

Godine 1912. izrađena je Regulatorna osnova za grad Osijek, plan prema kojemu se htjelo povezati razbacane dijelove grada u jednu cjelinu. Tijekom Prvoga svjetskog rata dobar je dio plana ostvaren, kada su porušene gotovo sve tvrđavske gradske zidine te je izgrađena sasvim nova četvrt, nazvana Industrijska četvrt, južno od pruge i Gornjeg grada.³⁶

³³ Čaldarović, Ognjen, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 1987., 9-10.

³⁴ Isto, 11.

³⁵ SGO 1976., 43.

³⁶ Jukić, Tihomir, Pegan, Srećko, *Prostorni i urbanistički razvoj Osijeka*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu-ArHITEKTONSKI fakultet, 2005., 30.

Karakteristika većih gradova u socijalističkoj Hrvatskoj, posebice regionalnih centara kao što su Zagreb, Split, Rijeka i Osijek veliki je mehanički prirodni priraštaj zbog migracije seoskoga stanovništva u veće gradove radi zaposlenja i školovanja. Prirodni priraštaj u Osijeku nije rastao istom dinamikom kao i gradnja što je dovelo do bespravne gradnje. I drugi veliki gradovi imali su probleme s infrastrukturom. Primjerice, Zagreb je početkom 1970-ih imao 50% cesta izgrađenih makadamom.³⁷

Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih također je vidljiv porast ulica, trgova i kolnika u gradu Osijeku, što toliko i ne začuđuje zbog opsežnih urbanističkih radova.³⁸ Osijek je 1965. imao je 217 ulica, dok se broj ulica počeo mijenjati 1972. godine kada raste na 285, a 1975. na 313. Dakle, u razdoblju od 1965. do 1972. izgrađeno je 23.68 % novih ulica, odnosno u desetogodišnjem razdoblju 30.68 % novih cesta. Broj trgova u istom razdoblju, od 1965. do 1975. godine, neznatno se povećao. Najviše ih je izgrađeno u razdoblju od 1972. do 1975., njih pet. Godine 1965. bilo je deset trgova, dok je prvo povećanje bilo 1972. s dva nova trga te zadnje u istraživanome razdoblju ono od pet novih trgova. Najveći se porast površine kolnika, gotovo dvostruki, vidi u razdoblju od 1972. do 1975. kada se površina cesta povećava s 815 tis. m² na 1500 m². Gledajući brojke zelenih površina na području grada Osijeka primjetno je smanjivanje zelenih površina, prvenstveno zbog urbanističke ekspanzije. U desetogodišnjem razdoblju, broj zelenih površina smanjen je za 142 m², odnosno s 464 m² 1965. na 322 m² 1975. godine.

4.2. Planiranje

Izrada novoga urbanističkog plana Osijeka počinje nakon Drugog svjetskog rata. Projekt-Zagreb izradio je Generalnu regulacijsku osnovu u razdoblju od 1964. do 1974. godine. Zbog kratkoga roka plan je nastao više na osnovi mišljenja i rada planera, nego na osnovi analize i dokumentacije urbanističkih problema razvoja grada. Prema regulacijskoj osnovi prostori za industriju predviđeni su istočno od grada, laka industrija jugozapadno od grada sa zaštitnim pojasevima prema stambenim zonama te prostor za rekreaciju i sportske aktivnosti, koji je planiran na lijevoj obali Drave. Urbanističko planiranje zahtijevalo je sveukupnu analizu i dokumentaciju osječkoga i šireg područja, odnosno sve čimbenike koji utječu na

³⁷ „Sjaj i bijeda 'gradskih centara'“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. prosinca 1970., 2.

³⁸ SGO 1976., 114-115.

grad. Detaljne su studije generalnog urbanističkog plana započele 1956., a završile 1960., usvajanjem urbanističkog plana grada Osijeka. Njegovom provedbom naišlo se na niz drugih naslijeđenih problema kao što je povećanje prometa te proširenje i izgradnja industrijskih pogona. Revizija urbanističkog plana iz 1960. trebala je izraditi bolje projekcije grada do 2000. godine, tako što su se trebala izgrađivati nova naselja, rekonstruirati gradski centar, izgraditi bolja prometne mreža (obilaznice) i infrastruktura (kolektor).

Problemi grada Osijeka 1960-ih mogu se vidjeti u društvenim planovima jer oni planiraju na čemu se u gradu treba raditi. Prema društvenom planu za razdoblje od 1966. do 1970. komunalije i infrastruktura bile su u zaista lošem stanju: „Sadašnje stanje kapaciteta komunalija predstavlja usko grlo i postaje kočnica daljnjeg razvoja privrede i stambene izgradnje. Poseban problem predstavljaju saobraćajnice u gradu. Ne samo na periferiji grada nego i u samom gradu, mnoge su ceste toliko uništene da ne garantiraju ni osnovnu sigurnost saobraćaja. Isto je tako teška situacija sa uređenjem i čistoćom, kako postojećih tako i novih gradskih naselja.“³⁹

Početak 1960-ih započinje dinamično razdoblje u izgradnji Osijeka koje traje sve do 1980-ih godina. To razdoblje karakterizira izgradnja objekata različite namjene, kao i modernizacija komunalne infrastrukture. Izgradnju do 1966. godine karakterizira skromnost, pojednostavljenje, obiteljske kuće na malim parcelama, primjena jeftinog građevinskog materijala, izgradnja privremenih objekata i rast neplanske gradnje. Poslije 1966. radi se na rasterećenju grada izgradnjom stambenih objekata u prigradskim naseljima, u kojima se koristi suvremeni građevni materijal. Uz sve navedeno, pojačava se izgradnja objekata društvenog standarda, izgradnja komunalne infrastrukture te preseljenje industrijskih i skladišnih objekata u nove zone. Do početka 1970-ih izgrađeno je mnogo objekata. Godine 1963. započinje izgradnja Blok centra I., koji je većim dijelom izgrađen do 1970., izgradnja Gornjodravске obale, započeta 1971., izgradnja više naselja i cesta počinje 1960. (Bosutskog naselja, Krapinsko naselje, Ulica Mirna, naselje uz Vinkovačku cestu i stambeno naselje za umirovljenike uz Drinsku cestu), 1969. počinje izgradnja naselja Sjenjak te drugih kao što su Zeleno polje i Jug II. Blok centar bio je godinama veliko gradilište koje je centar Osijeka nakon izgradnje preobrazilo iz krajolika s vinogradima u prostor sa stambenim zgradama. Na prostoru Blok centra povećao se

³⁹ „Društveni plan razvoja općine Osijek“, *Službeni glasnik općine Osijek* (Osijek), 25. svibnja 1967., 7.

broj stanovnika zbog gradnje višeetažnih objekata.⁴⁰ Za prostorni razvoj grada značaj imaju industrijske zone, zone skladišta i servisa. Ovo je razdoblje izgradnje značajnih industrijskih kapaciteta, plinsko-turbinskih elektrana, bazenske luke u Nemetinu, obnavljanja željezničkog mosta na Dravi, izgradnje kolnih i pješačkih prijelaza, podvožnjaka u Trpimirovoj i Vinkovačkoj ulici, rješavanja problema opskrbe vodom, izgradnje glavnog gradskog kolektora, razvijanja mreže komunalne infrastrukture. Uz industrijsko-prometne objekte izgrađeni su objekti društvenog standarda: Sportska dvorana u Zrinjercu, zatvorena središnja gradska tržnica na Gajevom trgu, Studentski centar, Sportsko-rekreacijski centar *Copacabana*, robna kuća na Trgu slobode i dr.⁴¹

O pitanjima urbanističkoga uređenja raspravljalo se na susretima gradova u studenom 1966. u Mostaru.⁴² Predstavnici svih jugoslavenskih gradova raspravljali su, među ostalim, o korištenju i uređivanju gradskog zemljišta. Prema rečenome, tempo tadašnje stambene izgradnje bio je dovoljan tek da zadovolji potrebe priraštaja novog stanovništva, uz djelomično rješavanje najakutnijih problema. Zbog rasta stanovništva, sve je više u rastu bila individualna stambena izgradnja, koja je na koncu dovela do bespravne izgradnje. Rast grada očituje se u činjenici, što se u Osijeku gradilo 587 individualnih objekata godišnje za čiju je izgradnju bilo potrebno pripremiti oko 500 gradilišta prilikom čega su se javljali razni problemi. Investitori obiteljskih stambenih objekata najviše su se odlučivali na centar grada, a puno manje na periferiju, iako su se tamo nalazila gradilišta. Uz to, neriješena su pitanja komunalija i prometnica, napose vodovodne i kanalizacijske mreže za koju općina nije imala sredstava, dok u centru nije bila dopuštena izgradnja prizemnica. Kako bi se lakše potaknula izgradnja, urbanizirana su prigradska naselja Tenja II, Čepin II i Višnjevac.

Novi urbanistički plan je uz novogradnju predviđao i zaštitu naslijeđa. Dio grada koji je povijesno naslijeđe bila je barokna Tvrđa, koja tada nije bila u najboljem sjaju. Iz toga razloga osnovan je Fond za uređenje Tvrđe.⁴³ Tvrđa je zakonom zaštićen spomenik kulture, sa stambenim i poslovnim prostorima. Opseg radova koji

⁴⁰ „Centar-gradilište“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. veljače 1968., 5.

⁴¹ Mažuran, 458-462.

⁴² „Stanovanje na osječki način“, *Glas Slavonije* (Osijek), 3. studeni 1966., 2.

⁴³ „Fond za uređenje Tvrđe“, *Glas Slavonije* (Osijek), 27. prosinca 1967., 4.

su trebali biti izvršeni bio je veliki jer se spominje kako bi tek trebalo napraviti popis spomenika i drugih objekata koji se trebaju urediti.

Godina 1966. početak je velikoga urbanističkog plana grada Osijeka o kojemu raspravljaju zborovi birača. Kako bi što bolje uputili građane u Generalni urbanistički plan (GUP) Komunalni fond općine dao je otisnuti 5000 primjeraka biltena te je snimio pojedina urbanistička rješenja, koja prikazuju ondašnju i buduću situaciju na filmskoj traci sa zvučnim komentarom i koja su se prikazivala u kinima i na trgovima.⁴⁴ Komunalni fond općine Osijek građanima je na razne načine pokušavao približiti novi urbanistički plan. Uz biltene i filmske trake postojali su i intervjui *Glasa Slavonije* o urbanističkim pitanjima u kojima se građanima objašnjavalo značenje pojedinih riječi ili pak odgovorilo na konkretna pitanja. O varijantama novih urbanističkih rješenja raspravljalo se na zborovima birača, ali i na trgovima i u kinima prije projekcije filmova.⁴⁵ GUP je obuhvaćao kompletnu regiju kroz privredni, prometni i administrativni 30-godišnji perspektivni prostorni razvoj grada od 120 000 stanovnika, odvojen od prigradskih radničkih naselja, dok urbanistička rješenja donose detaljne planove pojedinih naselja, blokova i ulica. Stari urbanistički plan nije se provodio u cijelosti. Naime, donosila su se rješenja koja su bila „luksuz u današnjim prilikama“, gradile se prizemnice umjesto zgrada višekatnica te se samim time nije iskorištavalo kvalitetno građevinsko zemljište.⁴⁶

Urbanistički radovi u Osijeku krajem 1960-ih i početkom 1970-ih izmijenili su grad tako što je bilo više višekatnica, a manje prizemnica. Divlja naselja su nakon nekoliko godina stavljena pod kontrolu. O promjeni izgleda grada najbolje svjedoči to što „današnji Osijek i Osijek prije 15 ili 20 godina, to su dva različita grada. Nemali broj ljudi, koji su nakon dugog izbjivanja ponovno došli u Osijek, bili su iznenađeni onim što su vidjeli. Grad je u nekim svojim dijelovima toliko promijenio svoj izgled da se ti ljudi nisu mogli snaći. Uzmimo za ilustraciju: Vijenac Borisa Kidriča, Blok-Centar I, naselje Stanka Vraza, naselje Moše Pijade, Vukovarsku cestu, Vijenac Aleksa Šantića, Bosutsko naselje...“⁴⁷ Osijek je 1972. dobio Borbinu nagradu na najbolje arhitektonsko rješenje. Supermarket je dobio odličnu ocjenu.⁴⁸ Godine 1970. odlučeno je kako će generalni urbanistički plan doživjeti reviziju zbog toga što je

⁴⁴ „Grad danas i-sutra“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. siječnja 1966., 5.

⁴⁵ „Građani imaju riječ“, *Glas Slavonije* (Osijek), 14. siječnja 1966., 5.

⁴⁶ „Gdje i kako gradimo?“, *Glas Slavonije* (Osijek), 7. siječnja. 1966.,5.

⁴⁷ „Treći Osijek na vidiku“, *Glas Slavonije* (Osijek), 14. travnja 1970.,3.

⁴⁸ „Sjećanje na budućnost arhitekture“, *Glas Slavonije* (Osijek), 5. veljače 1972., 4.

tijekom godina došlo do odstupanja u gradnji i promjena u namjeni površina određenih generalnim planom. Naime, neka prometna rješenja, lokacije pojedinih industrijskih postrojenja i bespravno izgrađenih naselja uvjetovali su znatna odstupanja od prvobitnih ideja. Jedna od ideja revizije generalnoga urbanističkog plana bilo je razmatranje širenja grada na lijevu obalu Drave. Naime, do tada se Osijek razvijao na zapad i istok, a krajem 1960-ih nešto malo na jug. Urbanisti su se nadali kako će u budućnosti na lijevoj obali Drave izrasti grad s 80 000 stanovnika.⁴⁹

Slika 2: Urbanistički plan iz 1960., Jukić i Pegan.

4.3. Bespravna gradnja

Jedan od problema ostvarivanja plana bila je bespravna gradnja, odnosno tzv. divlja naselja. Divlja naselja su Vatrogasno naselje, kod Frigosa, u Retfali, uz Vinkovačku cestu, uz Čepinsku cestu, Zapadno predgrađe i u V. rajonu. Parcele na navedenim lokacijama kupili su ljudi sa sela koji su se htjeli što prije preseliti u grad. Parcele su bile poljoprivredno zemljište ili pak zemljište koje mjerodavne službe nisu odobrile za parceliziranje. Građani su kazne prekršajnog suda shvatili kao beznačajnu kaznu, koju su samo trebali platiti te nastaviti dalje graditi. Kuće su često građene bez ikakvoga projekta, a vlasnici su bili „slobodni projektanti“.⁵⁰ Prvotno, divlja naselja nisu trebala biti legalizirana, odnosno nisu trebala dobiti komunalne objekte, a u budućnosti su trebala biti srušena.⁵¹ „U Osijeku je bespravno sagrađeno preko 1500 zgrada. Najveće divlje naselje u Vatrogasnoj ulici sa 505 kuća. (...) Problemi koji su već izazvani bespravnom gradnjom, a oni koji su u doglednoj

⁴⁹ „Osijek seli na lijevu obalu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4. veljače 1970., 2.

⁵⁰ „Kolika je cijena gradskog života“, *Glas Slavonije* (Osijek), 3. travnja 1966., str 5

⁵¹ „A što s divljim naseljima?“, *Glas Slavonije* (Osijek), 21. siječnja 1966. 5.

budućnosti zaprijetili izgledu grada i općinskom budžetu, nesagledivi su. Jer, ako u jednom 'divljem naselju' živi nekoliko tisuća ljudi njima je potrebna struja, voda, kanalizacija, škola, zdravstvena stanica i svi prateći objekti koji bi morali biti izgrađeni iz doprinosa ostalih građana od kojih ne malen broj također muči stambenu muku.⁵²

Uz bespravnu gradnju stambenih objekata postoji i bespravna gradnja pratećih objekata koja je uzela maha 1969. godine, posebice velikim brojem izgradnje garaža. Godine 1968. općinska građevinska inspekcija donijela je 329 rješenja za rušenje objekata, a od toga te je godine porušeno 318 objekata. Građani su gradili pomoćne objekte poput drvarnice, ograde, pušnice, a ponajviše su bile zastupljene garaže građene u skućenim dvorištima.⁵³ Rješavanje problema divljih naselja bio je proces o kojemu se godinama raspravljalo. Naime, u razdoblju druge polovice 1960-ih bilo je u Osijeku sagrađeno 1500 stambenih objekata na površini koju je prije rata zauzimao čitav Osijek. Početak masovne bespravne izgradnje bio je 1966., no već krajem 1968. godine bespravna je gradnja drastično smanjena boljom kontrolom. Rješenje je nađeno u legaliziranju oko 900 bespravnih objekata, uz manja odstupanja od urbanističkog plana, što se posebice odnosi na Frigisovo naselje na zapadnom dijelu Osijeka i Vatrogasno naselje pored Gradskog vrta. Ostala naselja i dalje će ostati, a stanovništvo će moći izgrađivati komunalne objekte, a da ih nitko u tome ne sprječava, uz vođenje brige o redoslijedu gradnje. Prema prijedlozima razmatralo se da stanovnicima čija naselja nisu uklopiva u urbanu cjelinu grada treba osigurati odgovarajuću zamjenu u neposrednoj blizini Osijeka.⁵⁴ Bespravna je izgradnja utjecala na razvoj prometnica, koji je bio otežan jer planirano zbog divljih naselja nije moglo biti provedeno u djelo. Uz utjecaj na divlja naselja, bespravna gradnja ima utjecaj i na autobusne linije prema prigradskim naseljima. Naime, bilo je dosta radnika iz prigradskih naselja kojima su autobusne linije loše te im je zbog toga bilo bolje, a i lakše preseliti se u grad i izgraditi nekakvu kuću bez svih potrebnih dokumenata.⁵⁵ Stanovnici divljih naselja, iako nisu imali legalizirane objekte, znali su tražiti dozvole za otvaranje lokala na perifernim dijelovima grada.⁵⁶ Divlji lokali nalazili su u stambenim zgradama koje su građani bespravno prenamijenili. Iz toga razloga općinski Odjel za upravno-pravne poslove dao je nalog za pregledavanje svih

⁵² „Osijek pritisnut grad“, *Glas Slavonije* (Osijek), 2. ožujka 1966., 2.

⁵³ „'Divlji' objekti-sve brojniji“, *Glas Slavonije* (Osijek), 31. siječnja 1969., 4.

⁵⁴ „Rješenje na pomolu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 18. listopada 1968., 4.

⁵⁵ „Loše saobraćajnice grade divlja naselja“, *Glas Slavonije* (Osijek), 19. listopada 1966., 2.

⁵⁶ „'Divlje' kuće na prilazima grada“, *Glas Slavonije* (Osijek), 11. srpnja 1968., 4.

stambenih prostora za koje se sumnjalo da su naknadno bili adaptirani u lokale. Obrtnicima, kao što su krojači i postolari, koji nisu bili u mogućnosti plaćati veću najamninu, vlasnici su otkazivali najam, dok su gostioničarima radije izdavali lokale radi veće zarade od najamnine.⁵⁷

Bespravna gradnja bila je posljedica ekonomske i socijalne prirode. Prema podacima, 40 % bespravno izgrađenih objekata nastalo je 1963. kada je donesen Zakon o uređenju i korištenju gradskoj zemljišta koji je obavezivao graditelje na plaćanja troškova uređenja. U 90 % slučajeva bespravni graditelji bili su zaposleni u društvenom sektoru, najviše u industriji, građevinarstvu i prometu. Naime, riječ je o polukvalificiranim i nekvalificiranim radnicima koji su u Osijek došli tražeći egzistenciju. Bespravno sagrađeni objekti nisu odgovarali potrebnim uvjetima suvremenog stanovanja, tim više što su se stanovnici tih objekata najviše snabdijevali vodom iz susjedstva i bunara u dvorištu, uz izostanak električne rasvjete kod 369 objekata, što je ukupno oko 19,6 % ukupno bespravno sagrađenih objekata, kojih je 1969. bilo 1844 na područjima predviđenima za industriju, odnosno za poslovne objekte.⁵⁸ Iako je to gradu Osijeku predstavljalo veliki problem, odlučeno je da će se dvije trećine objekata legalizirati, ali pod određenim uvjetima. Svaka se daljnja bespravna gradnja sprječavala.

4.4. Infrastruktura

Razvoj komunalnih usluga, kao i infrastrukture, može se pratiti kroz istraživano razdoblje. Plaćanje odvoza smeća prije je bilo neuobičajeno, no 1966. godine građani se bune, pogotovo ako žive u dijelu grada gdje se smeće ne odvozi redovito. Građani su takve usluge bili dužni plaćati bez obzira na odvoz smeća jer se prvenstveno gledalo na potrebe i interese općine kojima su određeni obveznici plaćali komunalne usluge.⁵⁹ Godine 1967. u Osijeku više od 50% stanova nije imalo kupaonice te je iz toga razloga otvoreno javno kupalište u Školskom centru za fizičku kulturu u Istarskoj ulici. Raspolagalo je s 24 tuša, svim sanitarnim uređajima te je svoje usluge naplaćivalo dva nova dinara za 20 minuta korištenja.⁶⁰

⁵⁷ „Poslije 'divljih naselja' – 'divlji' lokali“, *Glas Slavonije* (Osijek), 1. rujna 1968., 5.

⁵⁸ „Legalizacija bespravnih“, *Glas Slavonije* (Osijek), 19. listopada 1969., 2.

⁵⁹ „Plaćanje odvoza smeća obavezno“, *Glas Slavonije* (Osijek), 5. lipnja 1966., 5.

⁶⁰ „Samci dočekali tuševe“, *Glas Slavonije* (Osijek), 18. ožujka 1966., 4.

Novoizgrađene stambene zgrade ponekad nisu bile opskrbljene toplom vodom i grijanjem jer instalacije nisu bili dobro montirane.⁶¹ Novogradnja je građena prilično brzo te je ponekad dolazilo do problema. Problemi su bili vezani za centralno grijanje i stolarske radove. Problem centralnoga grijanja bio je slab tlak i neugrađen kompresor zbog kojega se voda nije mogla popeti na deseti i jedanaesti kat u dva nova nebodera Žeželj I i II na Vijencu Borisa Kidriča. Nakon samo mjesec dana korištenja pregorjela je stubišna rasvjeta i automati. Kućni savjet pozvao je sve radne organizacije na sastanak o problemima, no nitko se nije pojavio, a izvođač i investitor prebacivali su lopticu krivnje jedno na drugo.⁶²

Grad Osijek u istraživanom razdoblju još uvijek nije bio opremljen suvremenom infrastrukturom. Problemi su razni, od blatnih ulica, nedovoljne rasvjete ili nestašice električne energije. Javna je rasvjeta bila zadovoljavajuća u centru grada, dok su periferni dijelovi bili osvijetljeni nikako ili loše. Uz to, građanima je problem predstavljalo blato na ulicama koje je otežavalo kretanje.⁶³ Jedan od boljih opisa izgleda osječkih ulica bio je: „Naše ulice su nečiste i slabo osvijetljene. Mnoge predstavljaju usko grlo za promet vozila, a dobar dio njih nije ni asfaltiran. Na svakom kutku blata je na pretek. Ova slika je jednaka, na periferiji i u centru grada. Ako se već ne može postaviti uredan pločnik, ulice se mogu bar očistiti. Zašto se neprestano mora izmjenjivati blato s oblacima prašine?“⁶⁴

Obujam urbanizma može se vidjeti i po tome što su građevince okrivljavali za blatne ceste tijekom prijevoza zemlje u za to određena područja grada.⁶⁵ Godina 1968. nazvana je *Godina mjesnih zajednica* te su nagrađivane zajednice koje su pridonosile boljem izgledu grada, komunalnim aktivnostima i radovima na uređenju društvenih prostorija. Neke od važnijih komunalnih aktivnosti mjesnih zajednica bile su izgradnja betonskog nogostupa u Višnjevcu, elektrifikacija zapadnog sela Višnjevca i naselja Frigos te izgradnja vodovoda u Psunjskoj ulici.⁶⁶ Komunalni „radovi bili su po cijelom gradu te gotovo da i nema ulice u gradu koja bar na jednom dijelu nije raskopana da bi se postavile nove komunalije. Radnici poduzeća Kanalizacije, Elektroslavonije, Vodovoda i PTT saobraćaja obavljaju radova na

⁶¹ „Ključevi za hladan stan“, *Glas Slavonije* (Osijek), 26. veljače 1966., 7.

⁶² „Kućni savjet-protestira“, *Glas Slavonije* (Osijek), 26. veljače 1966., 7.

⁶³ „Kakva je javna rasvjeta u gradu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 1. veljače 1966., 5.

⁶⁴ „Što mislite o izgledu osječkih ulica“, *Glas Slavonije* (Osijek), 16. ožujka 1966., 4.

⁶⁵ „Sto milijuna za čistoću-a gutamo prašinu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 15. travnja 1967., 5.

⁶⁶ „Betonski pločnici zamijenili blato“, *Glas Slavonije* (Osijek), 20. siječnja 1968., 5.

postavljanju novih vodova koji traži sve brži razvoj grada“.⁶⁷ Ipak, neuređene ulice, takozvane turske kaldrme, u Donjem gradu 1969. „još uvijek caruju.“⁶⁸ Naime, 90 % cesta bilo je prekriveno turskom kaldrmom na dijelu Miljanovićeve ulice od centra Donjeg grada prema Dravi. Radovi u Donjem gradu počeli su iste godine rekonstrukcijom Trga Vladimira Nazora, odnosno izgradnjom nekoliko stambeno-poslovnih objekata. Uz rekonstrukciju trga izgradila se i nova pošta. Godine 1969. gradilište u Donjem gradu bilo je jedno od četiri gradilišta. Preostala tri bila su na Gornjodravskoj obali, Sjenjaku i Blok-centar II. Bila su to veća gradilišta, no postojao je niz manjih. Ukupno uzevši, prema planu za 1969. trebalo je biti izgrađeno oko 11 000 novih stanova, od čega 700 u društvenom vlasništvu.⁶⁹

Izgled grada ovisio je o odvozu smeća, odnosno o uređenju gradskih površina, bili to parkovi ili ulice. Komunalno poduzeće nije raspolagalo dovoljnom mehanizacijom, a niti sredstvima kako bi se zadovoljile standardne potrebe održavanja. Posebno je bio narušen zgled grada kada bi Komunalno poduzeće odvozilo kućno smeće iz centra. Naime, izgled su grada narušavale pretrpane i pokidane kante za smeće, a oko njih naslage pepela. Za nabavu novih kanti brinuli su se kućni savjeti zgrada, no ipak ih nije bilo dovoljno. Uz to, u mnogim se dijelovima grada smeće odvozilo u otvorenim traktorskim prikolicama, čime se grad dodatno zagađivao, a i narušavali su se higijenski normativi. Deponij za odvoz smeće izgrađen je kod Sarvaša, no udaljenost od 20 kilometara zahtijevala je drugačija specijalizirana vozila za odvoz smeća. Naime, uz traktorske prikolice tada su postojala samo dva specijalizirana vozila za odvoz smeća i strojevi za čišćenje.⁷⁰ Iz svega proizlazi kako se mehanizacija nabavljala povremeno i nedovoljno. Godine 1970. uvedena je novost vezana za čišćenje grada koja je odredila da će se čišćenje odvijati u noćnim satima od 22 do 6 sati. Izuzetak je uži centar grada u kojemu se sakupljalo papire i druge otpatke.⁷¹ Obavezno čišćenje ispred trgovina propisano je još 1965., no tek su 1973. godine komunalni redari počeli s kontrolama. Problem je trgovcima bio što je netko mora doći prije šest sati kako bi počistio mali prostor, a uz to bi trebao i biti plaćen.⁷² Problemi oko čišćenja i odvoza smeća nisu riješeni niti u

⁶⁷ „Širi se mreža komunalija“, *Glas Slavonije* (Osijek), 30. srpnja 1968., 4.

⁶⁸ „Turska kaldrma još uvijek caruje“, *Glas Slavonije* (Osijek), 24. siječnja 1969., 5.

⁶⁹ „Na redu-Donji grad“, *Glas Slavonije* (Osijek), 11. travnja 1969., 4.

⁷⁰ „Prvo sredstva pa tek onda čišćenje“, *Glas Slavonije* (Osijek), 30. siječnja 1969., 4.

⁷¹ „Metlom samo noću“, *Glas Slavonije* (Osijek), 2. srpnja 1970., 3.

⁷² „Prijavljeni za (ne)čistoću“, *Glas Slavonije* (Osijek), 8. svibnja 1972., 5.

1973. godini. Odluke, prema kojoj nogostupe trebaju čistiti korisnici zgrada, nisu poštivane. Vlasti nisu znale koga kazniti, ako u jednoj zgradi ima više korisnika, koji se često ne slažu s plaćanjem naknade za čišćenje. Prema pročitanoj, čišćenje kolnika i trgova odvijalo se jedino u užem centru grada i to metlom. Osijek je tada imao ukupno 77 812 četvornih metara javnih površina, od toga se potpuno čistilo 21.45%, djelomično 13.45%, a ostatak se uopće nije čistio. Jedna od čudnih pojava za grad bila je odlaganje krupnijeg otpada u parkove i gradilišta. Za vrijeme sezone šećerne repe, kamioni i traktori nanosili su blato, ulice se raskopavalo te su gradilišta bila nedovoljno izolirana. Uz to, ako tijekom zime nije bilo snijega, čišćenje se gotovo zanemarivalo.⁷³

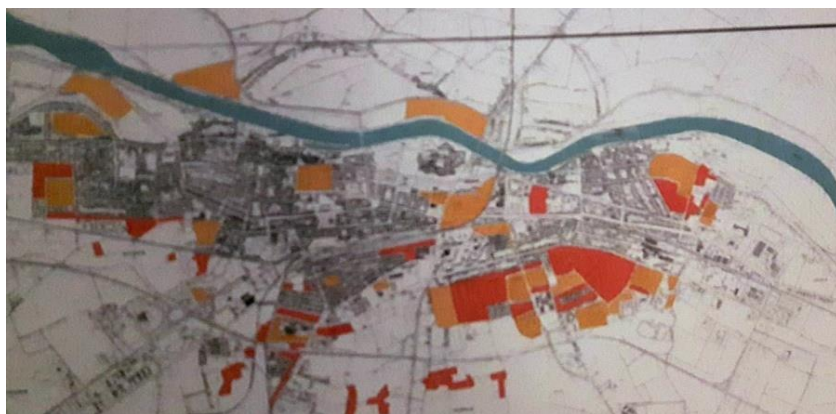
Porastom stanovništva, porasla je i količina smeća. Godine 1965. u redovnom odvozu bilo je 22 000 kubika kućnog smeća, 1969. kućnog smeća bilo je 67 308 kubika, dok je 1972. godine došlo do 88 810 kubika. Deponij smeća u Sarvašu postao je premalen te se nalazio blizu naseljenog mjesta. Predlagalo se projektiranje tvornice za uništenje smeća. Uz to, predlagala se kupnja novih kanta za smeće, koje bi se odvozile češće, dva puta na tjedan. Jedan od problema bio je odvoz krupnoga smeća koje su građani odvozili u parkove te se stoga predložilo da se četiri puta godišnje organizira odvoz krupnog smeća koje je iziskivalo nabavu nove mehanizacije i novih velikih spremnika.⁷⁴

Vodovodna mreža grada Osijeka do 1950-ih godina nije zadovoljavala higijenske uvjete te je zbog toga bila izvor zaraznih bolesti, kao što je to trbušni tifus. Do 1951. gradski se vodovod sastojao od dvije odijeljene crpke: gornjogradske, koja je opskrbljivala Gornji grad, Tvrđu, djelomično Retfalu i Industrijsku četvrt te donjogradske koja je pokrivala Donji grad i djelomično Novi grad. Zbog zastarjelosti i čestoga pomanjkanja električne energije dolazilo je do nestašica vode, a posebice tijekom ljetnih mjeseci zbog nedovoljnih kapaciteta uzrokovanih porastom stanovništva. Vodovodna mreža gradila se u dvije etape: od 1952. do 1958. kada je sustav pušten u probni rad, a druga počinje od 1966. godine. U 1968. završena je druga etapa izgradnje vodovoda, svečano puštena u pogon na Dan borca. Novi je pogon bio jedan i pol puta veći od prethodnog te je njegovom izgradnjom riješen problem prerade vode za narednih 25 godina. Prema planu, do 1970. namjeravale su se izvesti nove investicije, a jedna je od njih bila nabava agregata koji će omogućiti

⁷³ „Metla (ne)čisti grad“, *Glas Slavonije* (Osijek), 26. ožujka 1973., 4.

⁷⁴ „Više smeća-bolji standard“, *Glas Slavonije* (Osijek), 14. lipnja 1973., 4.

da u vrijeme nestanka električne struje ne dođe do prekida u opskrbi vodom.⁷⁵ Godine 1975. izgrađena je vodovodna mreža koja je pokrivala cijeli grad. Voda se crpila iz Drave, no zbog upotreba pesticida i raznih otpadnih tvari dolazilo je do naglih promjena kakvoća vode. Tek krajem 1970-ih počinje se s gradnjom novoga vodoopskrbnog sustava, čiji su izvor bile podzemne vode. Uz opskrbu vodom, potrebno je spomenuti i odvodnju koja je uvelike utjecala na zdravstvene prilike u Osijeku. Do druge polovice 1960-ih više od 50 % stanovništva nije bilo obuhvaćeno kanalizacijskom mrežom, već je ispuštalo otpadne vode u septičke jame ili otvorene kanale. Godine 1966. počinje se s projektiranjem novoga gradskog kolektora, a 1969. počinje se rješavati problem kolektorske mreže.⁷⁶

Slika 3: Planska i neplanska izgradnja u periodu 1950.-1972., Jukić i Pegan.
(Narančasta-planska, crvena-neplanska)

4.5. Prometna povezanost

Nakon Drugog svjetskog rata prometnice su bile dosta oštećene. Oko 50% prometnica bilo je potpuno onesposobljeno za promet, a 75 % mostova potpuno ili teško oštećeno. Nakon rata najprije se obnavljaju stari pravci, a potom se moderniziraju. Glavni pravci su asfaltirani, kao i oni sporedni. Sve do 1965. godine ceste su bile od tucanika i spajale su pojedina naselja bez namjere za izgradnjom cesta za međunarodni promet. U razdoblju od 1965. do 1975. godine te se ceste moderniziraju od austrijske granice preko Maribora, Varaždina, Koprivnice, Virovitice, Osijeka i dalje do rumunjske granice i povezuju sjeverni dio tadašnje Jugoslavije. Sa

⁷⁵ „Ugašena žeđ na 25 godina“, *Glas Slavonije* (Osijek), 14. lipnja 1968., 4.

⁷⁶ Mažuran, 475-479

svojim pravcima ona se uključila u europske prometnice i luke na Jadranskom moru. Ta je cesta 1965. godine nazvana *Podravskom magistralom* te kategorizirana kao cesta prvoga reda.⁷⁷ Vukovarska cesta bila je jedna od važnijih cesta u Osijeku, puštena u promet 1971., povezivala je sve magistralne pravce, po kojoj se prema procjenama dnevno vozilo od 10 do 15 tisuća vozila. Vukovarska ulica ima četiri traka, u svakom smjeru po dva, dok su autobusna stajališta izgrađena izvan traka. Uz navedeno, tada su uvedeni prometni znakovi i oznake na cesti, kao i semafori, koji su karakteristični po takozvanom zelenom valu.⁷⁸

Godine 1949. osnovano je Gradsko poduzeće Tramvaj koje se bavilo prijevozom putnika u gradu, autotaksijem, kompom (skelom) i čamcima na vodi. Zbog naglog širenja grada 1950. proširuje se tramvajska pruga od Retfale do Zelenog polja u dvostrukom smjeru. Na pravcima gdje tramvaj nije vozio, putnike je prevozilo Kotarsko autopoduzeće, no ono je ukinuto 1950. te je autobusni prijevoz od 1952. preuzelo poduzeće Autoreparatura, koje se bavilo prijevozom putnika autobusima u gradu i izvan njega. Oko 1960. postaje vidljivo zaostajanje javnog gradskog prometa u odnosu na potrebe i želje putnika. Linije u gradu, ali i u prigradskim naseljima nisu bile dostatne bez daljnjeg proširenja, što je bilo teško ostvarivo zbog toga što su se gradske prometnice formirale stoljeće prije te se nova prometna sredstva nisu mogla uklopiti u stari raspored prometnica. Godine 1967. Tramvaj je uveo u promet autobuse za gradski javni promet, dok se Autoreparatura orijentirala na međugradski prijevoz.⁷⁹ Gradski javni prijevoz često je bio tema rasprave, ponajviše vozni red autobusa i tramvaja. Analiza dva petogodišnja plana razvoja, od 1966. do 1970. i od 1971. do 1975. ukazuje na poboljšanje mreže javnog gradskog prometa. Iako je vozni park postojao, on je bio zastario. Prvi tramvaj na konjsku vuču uveden je u promet 1884. godine, a 1926. godine uveden je pogon koji je koristio električnu vuču, koji se koristio do 1970-ih kada je u javnom gradskom prijevozu primjetan intenzivniji razvoj. Uz obnavljanje voznog parka, počinje se raditi i na povećanju mreže poslovanja javnog prijevoza. Naime, tramvajski je prijevoz povezivao pravce grada istok-zapad, dok je u ostalim pravcima nedostajalo linija, posebice prema naseljima na jugu. Također, radilo se i na povezivanju prigradskih naselja autobusnim linijama prema Tenji, Čepin, Josipovcu i Sarvaš-Bijelom Brdo. Pri kraju prvog petogodišnjeg

⁷⁷ Mažuran, 468.

⁷⁸ „Ceste stižu navike ostaju“, *Glas Slavonije* (Osijek), 25. prosinca 1971., 4.

⁷⁹ Mažuran, 471.

razdoblja, Osijek je modernizirao dio voznoga parka, tako što je kupio deset novih tramvaja i uveo nove autobusne linije prema jugu, odnosno prigradskim naseljima s 37 novih autobusa. Uz to, izgrađena je nova pruga s dva kolosijeka do Višnjeva, rekonstruirana je pruga u Radićevoj ulici i izgrađeni su novi servisni kapaciteti za održavanje vozila. Puštanjem u promet dvostrukog kolosijeka, jedan je tramvaj vozio od Zelenog polja do Predgrađa, a svaki drugi od Zelenog polja do Višnjeva. Ovom prugom ubrzao se promet tramvaja u gradu, a Višnjevačani su dobili bolju vezu s ostalim dijelovima grada.⁸⁰ Prvo razvojno razdoblje gradskog prometa uspješno je završeno povećanjem broja putnika, dok se u drugom razdoblju predviđalo povećanje obima poslovanja na područje cijele općine Osijek, izgradnjom stajališta, redovitosti u prijevozu, povezivanjem najudaljenijih i do tada nepovezanih naselja. Druga je smjernica razvoja javnoga gradskog prometa bila modernizacija voznih i servisnih kapaciteta, kupnja novih 12 tramvaja i oko 40 autobusa te povećanje elektroenergetskih kapaciteta. Jedan od ciljeva bio je ukidanje limitiranih cijena usluga i njihovo slobodno prilagođavanje tržištu.⁸¹ Godine 1970. razmatrana je mogućnost poskupljenja usluga prijevoza zbog nerentabilnosti, ali i zbog potrebe za daljnjom modernizacijom gradskog javnog prijevoza. Značaj gradskog javnog prijevoza bio je bitan jer „preuzima sve više funkcija linijskog povezivanja sve udaljenijih zona gradskog i prigradskog života. Promatrano s aspekta obuhvatnosti, gradski saobraćaj ima karakter masovnosti, a što je najvažnije javna saobraćajna sredstva pružaju korisnicima svoje usluge po ekonomski prihvatljivim cijenama“.⁸² Prijevoz taksijem je 1968. postao standardiziran, tako što su se uvele jedinstvene cijene te je svaki vozač taksija morao imati taksimetar. Cijena usluge prijevoza taksijem do tada se određivala usmenim dogovorom.⁸³ Zadovoljstvo potrošača gradskim javnim prijevozom ovisilo je o tome gdje stanuju i kada rade. Naime, građani su smatrali kako bi tramvaji i taksi služba trebali imati noćnu službu te su izražavali potrebu za proširenjem javnog prometa prema periferiji grada.⁸⁴ Vozni red Gradskog saobraćajnoga poduzeća (GSP) često nije zadovoljavao potrebe putnika.

⁸⁰ „Za mjesec dana- dvosmjerno“, *Glas Slavonije* (Osijek), 24. travnja 1968., 4.

⁸¹ „Gradski saobraćaj Osijeka-dostignuća i perspektive“, *Glas Slavonije* (Osijek), 14. travnja 1970., 22-23.

⁸² „Gradski saobraćaj-problemi razvoja kao posljedica nepovoljnog ekonomskog položaja u privredi“, *Glas Slavonije* (Osijek), 27. siječnja 1971., 5.

⁸³ „Obavezni taksimetri“, *Glas Slavonije* (Osijek), 22. studenog 1967., 4.

⁸⁴ „Da li ste zadovoljni gradskim putničkim saobraćajem“, *Glas Slavonije* (Osijek), 9. ožujka 1966., 3.

Naime, ponekad nije bilo reda vožnje na stanicama te putnici nisu znali kada autobus polazi, stoga su često dugo čekali nadajući se. Prema tadašnjem voznom red GSP-a prvi autobusi, primjerice iz Tenje i Čepina, kretali su u pet sati prema gradu, često su bili pretrpani te je putnik morao uhvatiti autobus ili čekati drugi, uz mogućnost kašnjenja na posao. Što se tiče prijevoza tramvajem, prvi je kretao iz Višnjevca u 3.50 sati, prevezio je radnike GSP-a i ostale putnike koji su išli na posao, dok je prvi redoviti tramvaj išao u 4.55 sati. Sličan je slučaj bio i s ostalim polaznim vremenima tramvaja, koji bi radnice toga poduzeća prevezao u 4.20, a prvi redoviti bio je na raspolaganju putnicima u 4.55. Građanima je daleko veći problem predstavljao večernji vozni red autobusa i tramvaja. Naime, gotovo svi autobusi posljednji put prolazili su gradom oko 22 sata, što je predstavljalo problem onim putnicima koji su išli u kino ili pak na kazališnu predstavu, u neki ugostiteljski objekt ili u goste kod prijatelja. Uz navedeno, vozni red GSP-a zadavao je probleme putnicima iz drugih gradova koji su dolazili s dugog puta.⁸⁵

⁸⁵ „Noćne ptice“ idu pješice“, *Glas Slavonije* (Osijek), 7. rujna 1972, 5.

4.6. Kupalište

Kupališta u Osijeku bila su divlja, neplanski građena. Osječani su imali uređeno kupalište imena Garnizon, koje od početka 1960-ih nije bilo pogodno za kupanje. Copacabana je bila prvotno divlja plaža koja se godinama uređivala gradnjom bazena raznih veličina, u sklopu budućega rekreacijskog centra. Godine 1966. kupalište je trebalo imati 20 000 kvadratnih metara pješčane površine, oko nje uređeni restorani, jedan objekt s kabinama, igrališta za veliki i mali nogomet te odbojkaški i košarkaški teren.⁸⁶ Za potrebe izgradnje rekreacijskoga centra iz Drave se vadio pijesak koji je plićak pretvorio u duboku rijeku, što je na kraju prouzročilo virove i ljudske žrtve. Iz sigurnosnih razloga na kupalištu Copacabani namjeravalo se uvesti službu za spašavanje i ograđivanja opasnih mjesta plutom.⁸⁷ Početkom rujna 1971. počeli su zemljani radovi koji su predstavljali početak izgradnje triju bazena koji će biti u sklopu rekreacijskoga centra. Bila je predviđena izgradnja olimpijskog bazena i dva manja okrugla, namijenjena plivačima, neplivačima i djeci, napunjena pročišćenom dravskom vodom, uz plažu dugu 400 metara. Cijelo je kupalište moglo primiti oko 12 000 kupaca.⁸⁸ Zbog nedostatka financijskih sredstava izgradnja Rekreacijskoga centra se odužila. Financijski su trebali pomoći građani samodoprinosom, ali i odšteta od poplave koja se dogodila 1972. godine.⁸⁹ Potreba za što bržim otvaranjem centra bila je sve veća i veća jer je to jedino kupalište u Osijeku. Copacabana je imala pristupačne cijene od jednog dinara, kako bi se svi mogli doći okupati. Otvaranje bazena privuklo je mnoštvo građana, no imali su primjedbe zbog lošeg pristupa cestama koje nisu u potpunosti otvorene zbog radova.⁹⁰ Nakon mjesec dana korištenja novih bazena, kupalište je na dva dana bilo zatvoreno zbog zagađenja vode. Naime, kada je voda iscurila, na dnu je bazena bilo par kubika pijeska koji je tamo dospjelo dizanjem prašine s obližnjeg gradilišta, kao i činjenice da kupaci nisu prali noge prije ulaska u bazen, no tu su bili i razni drugi otpaci, od čarapa, gaća, praznih boca do opušaka. Pitanje kulture kupaca pokušavalo se riješiti zapošljavanjem čuvara, no tada ih je još uvijek bilo premalo da bi pazili na tisuće kupaca.⁹¹

⁸⁶ „Copacabana na lijevoj obali Drave“, *Glas Slavonije* (Osijek), 9. lipnja 1966., 5.

⁸⁷ „Spas je u službi spasavanja“, *Glas Slavonije* (Osijek), 26. lipnja 1968., 4.

⁸⁸ „Počela gradnja Olimpijskog bazena Capi“, *Glas Slavonije* (Osijek), 1. rujna 1971., 4.

⁸⁹ „Što će biti s «Copacabanom»?“, *Glas Slavonije* (Osijek), 5. rujna 1972., 5.

⁹⁰ „Bazen primio prve kupce“, *Glas Slavonije* (Osijek), 1. kolovoza 1973., 5.

⁹¹ „Na dnu bazena kultura kupaca“, *Glas Slavonije* (Osijek), 17. kolovoza 1973., 4.

4.7. Poplave

Godine 1965. bila je velika poplava koja je nanijela veliku štetu Baranji, Vukovaru te dijelu Osijeka i osječke općine. Početkom 1966. počinju se uklanjati štete.⁹² Radi sprječavanja sličnih nesreća započela je gradnja nasipa uz čitavu desnu obalu Drave, uz šetalište koje bi omogućilo bolje korištenje prostora. Na lijevoj obali Drave još 1950-ih izgrađen je Zoološki vrt koji nije u potpunosti odgovarao mjerama protiv poplava jer je građen bez dozvole vodoprivrednih stručnjaka.⁹³

Tijekom istraživanoga razdoblja dogodila se još jedna poplava i to 1972. godine koja je nanijela velike štete stanovnicima Osijeka. Bilo je poplavljeno 209 stambenih i pratećih objekata te drugih objekata u gradu uz značajne štete.⁹⁴ Nakon ove poplave Opće vodoprivredno poduzeće namjeravalo je izgraditi dodatna tri kilometara obale, tako bi obala od Pampasa do donjogradskog groblja bila utvrđena u duljini od 6 kilometara.⁹⁵ Ovim je pothvatom cijela desna obala Osijeka postala sigurna.

⁹² „Niću novi stanovi“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. siječnja 1966., 2.

⁹³ „Lavovi žive u „divljem“ naselju“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4. studenog 1966., 2.

⁹⁴ „Drava nanijela milijunske štete“, *Glas Slavonije* (Osijek), 23. kolovoza 1972., 4.

⁹⁵ „Tri kilometra sigurne obale“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. listopada 1972., 4.

5. Osjećani kao potrošači

5.1. Potrošačko društvo

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata donijelo je Europi brzi oporavak, zbog velike pomoći Sjedinjenih Država.⁹⁶ Razdoblje od 1945. do 1973. godine nazivano je europsko zlatno doba jer se dohodak po glavi stanovnika naglo povećao. Sve su europske zemlje uvele neku vrstu višegodišnjeg ekonomskog planiranja, no ono se razlikovalo među zapadnim i socijalističkim zemljama. Planovi u socijalističkim zemljama zanemarili su osobnu potrošnju, a više su se usmjerili na tešku industriju. Asortiman robe za osobnu potrošnju često je bio skroman ili ga uopće nije ni bilo. Jugoslavija, kao socijalistička zemlja, bila je iznimka u tome jer se poticala prodaja raznovrsnih artikala, odnosno razvoj masovnog potrošačkog društva. Europsko zlatno doba povezano je s američkim načinom života kojega su socijalističke zemlje pokušavale prenijeti, kako bi ugodili građanima. Američki način života podrazumijevao je udobnost doma, od kupaonice, dnevnog boravka, spavaćih soba, blagovaonice, kuhinje opremljene najnovijim aparatima od televizora, hladnjaka, usisavača i automobila

Plan razvoja Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata ovisio je o pomoći izvana. Plan se može podijeliti u tri etape: 1945.-1952., 1952.-1965., 1965.-1975. godine.⁹⁷ Prva etapa od 1947. do 1951., određena prvim petogodišnjim planom karakteristična je po tome što se temelji na sovjetskom uzoru, koji je predviđao centraliziranost, državu kao jedinog investitora, industrijalizaciju s naglaskom na tešku industriju i stvaranje radničke klase. Ovaj je model naglašavao rast teške industrije, proizvodio se ograničeni broj proizvoda te su troškovi i učinkovitost bili upitni. U godini 1948. dolazi do prekida suradnje sa sovjetskim blokom te se produžava plan do 1952. godine, a u međuvremenu se Jugoslavija okreće radničkom samoupravljanju te jača veze s kapitalističkim zapadom. Drugu etapu (1952.-1965.) karakterizira niz jednogodišnjih planova, dvije petoljetke i godine jugoslavenskog privrednog čuda (1955.-1961.). Okretanjem prema Zapadu više nije primarna teška industrija, već laka industrija i roba široke potrošnje, čije su licence često dobivane od zapadnih kompanija. Nakon što su 1955. obnovljene veze s istočnoeuropskim tržištem, to isto tržište postaje kupac jugoslavenskih proizvoda široke potrošnje. Od

⁹⁶ Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 37-42.

⁹⁷ Isto, 43-48.

1957. do 1961. godine, za vrijeme trajanja drugog petogodišnjeg plana, ali i jugoslavenskog privrednog čuda, gospodarstvo postaje samostalnije u odnosu na saveznu administraciju, jača republička vlast te je veći naglasak stavljen na robu široke potrošnje. Sljedeća je petoljetka prekinuta zbog krize 1962. kada je plan bio prijelaz k otvorenijem gospodarstvu i povećanju učinkovitosti, a petoljetke zamjenjuju jednogodišnji planovi. Treću etapu (1965.-1975.) karakterizira privredna reforma iz 1965. godine koja je smanjila ulogu države u gospodarstvu i uvela tržišni socijalizam. Sukladno s time ciljevi petogodišnjeg plana (1965.-1970.) bili su „jačanje osobne potrošnje i prihoda, uključivanje zemlje u međunarodnu podjelu rada, modernizacija i učinkovitost poslovanja, veća sloboda tržišta.“⁹⁸ Uvjetovanost rasta industrije s poboljšanjem životnih uvjeta stanovništva sve je više bila jasna te su vlasti na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom 1958. u Ljubljani, donijele zaključak kako bi ubrzani gospodarski razvitak i podizanje potrošnje trebali paralelno rasti. U skladu s time doći će do razvitka trgovačke mreže, odnosno općenito potrošačke kulture. Naravno, mediji su tu sliku upotpunjavali naslovima koji su naglašavali bolje sutra i vjeru u budućnost.

Razdoblje modernizacije od 1950-ih godina u Hrvatskoj može se vidjeti u pokretanju novih časopisa i novina, kao što su: *Arena* 1959., *Studio* 1964. ili *Vikend* 1968.; u početku emitiranja novih radiostanica i 1956. eksperimentalnog televizijskog programa te održavanja filmskih i zabavno glazbenih festivala u Puli, Zagrebu, Opatiji i Splitu.⁹⁹

Radijsko emitiranje u Osijeku pojavilo se ratne 1943. dok je grad bio pod upravom Nezavisne Države Hrvatske.¹⁰⁰ Početkom 1960-ih program Radio Osijeka počinjao je u 5 sati te je sve do 13 sati prenosio program Radio Zagreba, nakon kojega je počinjao program Radio Osijeka koji je trajao do 18.30, nakon kojega je opet tekao program Radio Zagreba do 22.15. Stalan program sastojao se od vijesti, vremenske prognoze i Osječke kronike te glazbe s ploča i ponešto glazbe uživo. Svaki dan u tjednu bio je obilježen posebnom emisijom, ponedjeljkom Žena, društvo i dom, utorkom Emisija za djecu i Ljepote naše domovine, srijedom Emisija za pionire i Nauka života, četvrtkom Dramska emisija za najmlađe i Zemlja i ljudi, petkom Emisija za pionire i Literarno-muzička emisija i subotom Radio novela. Nedjeljni

⁹⁸ Duda, Pronađeno blagostanje, 48.

⁹⁹ Duda, U potrazi za blagostanjem, 56.

¹⁰⁰ Živaković-Kerže, Zlata, Samir Klačiček, Amoreta Hofšaur Bajto, *60 godina Radio Osijeka (1943.-2003.)*, HRT HR Radio Osijek, Osijek, 2003., 21.

program počinjao je u 6 sati i trajao do 18.30 kada se Radio Osijek uključivao u program Radio Zagreba uz dodatne emisije kao Čestitke i pozdravi slušaoca, Emisija za selo i Dramska emisija za pionire. Početkom 1970-ih Radio Osijek emitirao je u trajanju od samo tri sata, u razdoblju od 14 do 17 sati, nakon čega je slijedilo uključivanje u program Radio Zagreba.¹⁰¹ Krajem 1960-ih godina broj radijskih pretplatnika bio je konstantan, uz male varijacije svake godine. Broj pretplatnika kreće se od 27 927 (1966.) do 25 826 (1970.).¹⁰² Počinje se naglo povećavati počekom 1970-ih te je do polovice desetljeća bio u stalnom porastu. Ako se u odnos postavi broj pretplatnika i broj stanovnika (1961. 73 125, 1972. 94 672) očito je da je s godinama radio slušalo sve više stanovnika, a početkom 1970-ih jedna trećina kućanstava grada Osijeka.

Godine 1966. prosječni troškovi života četveročlane obitelji u svibnju povećali su se za 47.5% u odnosu za isto razdoblje prošle godine. Iako je došlo do povećanja cijena, također je došlo i do povećanja osobnih dohodaka, standard je narastao.¹⁰³ Uspješnost tvornica bila je na visokoj razini, a dobro plaćen radnik bio je sretan radnik. Jedan od radnika Standarda rekao je: „Imam sve, auto, frižider, televizor, u redu, stanujem s ocem, ali smo tu kuću zajedno gradili. Danas mi je dobro. A što je najvažnije siguran sam da ni sutra ne može biti gore. Znam sve planove tvornice, realni su, dok sam bio član samoupravljačkih organa svega sam bio svjedok i do sada još nijednom nisam ostao razočaran.“¹⁰⁴

Početkom 1960-ih godina provedeno je istraživanje o potrošnji domaćinstava po regijama u Hrvatskoj, od kojih je jedna i Osijek. Podatci dobiveni za Osijek tijekom 1960-ih godina nisu toliko precizni jer je ispitano 44 domaćinstava za razliku od drugih regija gdje je uzorak bio veći.¹⁰⁵ No, ipak prema postotcima taj iznos nije toliko različit te samim time može se govoriti o nekim pravilima pri onodobnoj potrošnji domaćinstava prema regijama Zagreb, Rijeka, Split i Osijek. Gledajući na te gradove između 30 do 40 posto trošilo se na prehranu, pet do šest posto na piće i cigarete, između devet i deset posto na odjeću i obuću, između šest i deset posto na stanovanje, na ogrjev i osvjetljenje između četiri i šest posto, na higijenu oko pet

¹⁰¹ Isto, 35.

¹⁰² SGO 1976., 135.

¹⁰³ „Sa standardom u četiri oka“, *Glas Slavonije* (Osijek), 3., 4. i 5. svibnja 1966., 7.

¹⁰⁴ „Kao da kuju novac“, *Glas Slavonije* (Osijek), 1., 2. i 3. svibnja 1969.3.

¹⁰⁵ Božičević, Josip, *Standard i osobna potrošnja domaćinstava u SR Hrvatskoj 1962/63.- 1968.god.*, Prikazi 33, Zagreb, 1969., 107.

posto, na kulturu i razonodu između sedam i devet posto, a na ostalo, kao što je to promet i ptt od deset do osamnaest posto. Gledajući sveukupno u SR Hrvatskoj najviše se koristilo sredstava za prehranu (46 %), a najmanje za higijenu i zdravlje (4.3 %).

5.2. Trgovačka mreža

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata pa sve do 1950., kada se uvodi radničko samoupravljanje, obilježeno je državnim upravljanjem trgovinama, administrativnom reguliranju prodaje koja se, prvotno, zbog nedostatka robe prodavala uvođenjem točkica i bonova. U tome razdoblju maloprodajna mreža sastojala se od gradskih i trgovinskih kotarskih poduzeća, službe radničkog snabdijevanja, poljoprivredno nabavno-prodajnih zadruga i prodavaonica društvenih organizacija. Kako bi se roba što bolje raspodijelila, osnovano je veleprodajno trgovinsko poduzeće koje je raspoređivalo robu maloprodaji, odnosno trgovinskoj mreži i velikim potrošačima, primjerice u restorane i bolnice. Prevladavale su male prodavaonice, a trgovinski kapaciteti usitnjeni su među raznim industrijskim i trgovinskim poduzećima. U razdoblju od 1951. do 1961. počinje osnivanje samostalnih trgovinskih poduzeća te tako dolazi do reorganizacije i okrupnjivanja trgovine.¹⁰⁶ Neki od nositelja veleprodaje bili su: Tekstilpromet, Željezar ili Krndija, a nositelji maloprodaje bili su: Narodni magazin, Merkur i Građa. U gradu je postojao veliki broj samostalnih trgovinskih radnji kao što su Modni magazin, Uzor ili Konzum. Promet na malo odvijao se u prodavaonicama trgovinskih i industrijskih poduzeća. Osijek je imao otprilike oko 200 prodavaonica.

Društveni plan razvoja grada Osijeka u razdoblju od 1966. do 1970. godine predviđao je velike promjene vezane za životni standard građana, modernizaciju postojećih postrojenja, samoupravljanje i raspodjelu, odnosno prenošenje dohotka na nivo radnih organizacija te promijene vezane za obrazovanje i kadrovsku politiku koja je bila ključna za daljnji napredak: „Podizanje općeg i stručnog obrazovanja kako kod odraslih tako i mladih vrlo je važan element u stvaranju uvjeta za produktivniju

¹⁰⁶ Mažuran 450.

proizvodnju, a naročito danas u uvjetima brzog napretka nauke, tehnike, tehnologije i poslovnosti.“¹⁰⁷

Društveni plan od 1971. do 1975. donosi rezultate prošloga petogodišnjeg plana, kao i probleme koji su vidljivi u privredi. Neki od problema bili su nestručni radnici na rukovodećim pozicijama, kao i nekorištenje rezultata znanstvenoga rada. Ekonomsko-politički ciljevi petogodišnjeg plana od 1971. usmjereni su na poboljšanje dotadašnjih postignuća na polju životnoga standarda i modernizacije, odnosno na proširenje postojećih kapaciteta.¹⁰⁸ Razvoj trgovine je osjetno vidljiv samo prelistavanjem tiska toga razdoblja, no o tome svjedoči i društveni plan, prema kojemu je u prošlom petogodišnjem razdoblju razvoja trgovina dinamičan s aspekta izgradnje poslovnog prostora. Nedostatci su potreba za povećanjem skladišnog prostora i broja zaposlenih te uvođenje non-stop radnog vremena.¹⁰⁹ Radno vrijeme trgovina tijekom ljeta u Osijeku je 1966. bilo od 8 do 12 sati, osim srijede, petka i subote kada se radilo od 8 do 13 sati, dok je popodneвно radno vrijeme počinjalo u 17, a završavalo u 20, osim subote kada niti jedna trgovina nije radila.¹¹⁰

Tijekom razdoblja od 1961. do 1971. godine trgovina se okrupnjava, povećavaju se investiranja u trgovinsku mrežu i oblike suvremene prodaje, odnosno u samoposluge i prodavaonice. Ovo je razdoblje kada je broj samoposluga i prodavaonica porastao, kao i prodajna površina. Godine 1967. otvara se prva suvremena robna kuća Supermarket, prema kojoj gravitiraju stanovnici bližih i udaljenijih mjesta. U ovome je razdoblju promet u stalnom porastu zbog razvoja prodavaonica, ali i gradnje, odnosno poboljšavanja većih i manjih tržnica diljem Osijeka čime se jamčila raznovrsnost proizvoda. U sljedećem desetljeću, od 1971. do 1980. primjetno je daljnje širenje prodavaonica uvjetovano razvojem gradskih naselja. Ovo razdoblje može se zaključiti s 500 prodavaonica diljem Osijeka, što bi značilo da je u razdoblju od 1950-ih godina broj prodavaonica porastao za 60 %¹¹¹. Godine 1970. u Osijeku je bilo točno 518 prodavaonica, što bi značilo da je jedna prodavaonica dolazila na 272 stanovnika. Broj ugostiteljskih objekata 1970. bio je

¹⁰⁷ „Društveni plan razvoja općine Osijek u razdoblju od 1966. do 1970. godine“, *Službeni glasnik općine Osijek* (Osijek), 25. svibnja 1967., 2.

¹⁰⁸ „Društveni plan općine Osijek u vremenu od 1971. do 1975. godine“, *Službeni glasnik općine Osijek* (Osijek), 8. listopada 1973., 2-3.

¹⁰⁹ Isto, 14-15.

¹¹⁰ „U osječkim trgovinama ljetno radno vrijeme“, *Glas Slavonije* (Osijek), 2. travnja 1966., 3.

¹¹¹ Mažuran, 450-451.

238 poslovne jedinice. U Osijeku je bilo 346 ležajeva većinom komercijalnih, dok je turista bilo ukupno 36 328, noćenja 70 904, uz prevlast domaćih turista s 59 107 noćenja.¹¹² Osijek je kao centar slavonske mikroregije prednjačio po broju prodavaonica, ugostiteljskih objekata i turističkih noćenja.

5.3. Supermarket

Arhitektonski je Supermarket bio zgrada s pregršt novina koje su plijenile pozornost prolaznika. Umjesto klasičnoga armiranog betona korišten je takozvani plino-beton, zapravo montažne ploče, koje imaju istu nosivost kao klasični beton, ali su mnogo lakše i zbog toga se s njima brže rukuje. Vanjski dio zgrade, odnosno fasada bila je od aluminija i stakla, a uz to tu su bile i pomične stepenice koje su djeci i odraslima pružale zabavu.¹¹³ Supermarket je prije otvaranja zauzimao svoje mjesto u novinskim člancima, gdje se napominjalo koja će sve poduzeća biti u robnoj kući, kao i novitete: „Osim tehničkih noviteta, kao što su poseban ulaz u skladište za teretne automobile i pokretno stepenište, ova trgovina kojoj je službeni naziv 'Supermarket' imat će još neka obilježja najmodernijih trgovina.“¹¹⁴

Otvaranje Supermarketa u listopadu 1967. bilo je događaj za sve građane Osijeka, ali i bliže okolice jer im je pružen do tada najveći izbor raznovrsne robe i usluga. Jedna od usluga kupcima bio je vrtić robne kuće gdje su roditelji mogli ostaviti svoju djecu prije kupovine te obaviti razne poslove. Primjerice, u banci platiti račune, degustirati prehrambene artikle, kao i pogledati povremene modne revije.¹¹⁵ U danima netom nakon otvaranja robna kuća vrvjela je posjetiteljima koji su htjeli ući među prvima jer su čuli da se prvim potrošačima dodjeljuju nagrade ili su željeli nešto novo iz Supermarketa, dok su oni treći htjeli vidjeti kako sve izgleda. Pomične stepenice pružale su spektakl posjetiteljima.¹¹⁶ Popularnost Supermarketa bila je velika, što su potvrđivale školske ekskurzije iz Doboja, Bjelovara ili Slavonskog Broda. Razmjena iskustava bila je važna robnoj kući Beograd iz Beograda gdje su se radnici upoznavali s načinom prodaje, funkcionalnošću opreme, uređajima i

¹¹² SGH 1971., 350-351.

¹¹³ „Zgrada od aluminija i stakla“, *Glas Slavonije* (Osijek), 16. ožujka 1966., 5.

¹¹⁴ „Sve o Supermarketu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 14. listopada 1967., 4.

¹¹⁵ „Super-Supermarket“, *Glas Slavonije* (Osijek), 22. listopada 1967., 4.

¹¹⁶ „Prvi potrošači stigli već u 6 sati“, *Glas Slavonije* (Osijek). 24. listopada 1967., 4.

poslovanju Supermarketa.¹¹⁷ Razini popularnosti svjedočio je i posjet Tita: „Drug Tito naročito se interesirao za kvalitetu namještaja i sagova. Često je zastajao kraj prodajnih pultova, interesirao se za robu i pitao tko je proizvodi. Više puta tijekom posjeta Supermarketu predsjednik Tito izrazio je svoje divljenje prema uređenju prodajnog prostora i asortimanu robe koja se prodaje u Supermarketu.“¹¹⁸

Supermarket je skoro izgorio 1973., no zahvaljujući noćnom čuvaru tragedija je izbjegnuta ovoga puta, no ne i 1982. kada je doista izgorio.¹¹⁹ Supermarket je privlačio potrošače zbog svoga širokog asortimana, ali i jeftinijih cijena. Cijene su bile najniže u gradu, posebice mesa kao što je to bila svinjetina, junetina i govedina.¹²⁰ Usluge i prodavaonice koje su se mogle naći upotpunilo je otvaranje pošte koja je obavljala sve poštanske usluge, osim primopredaje paketa. Pošta nije mogla biti otvorena prilikom otvaranja jer nije bila predviđena planom. Naknadno je uvedena javna govornica i preinake vezane za osiguranje poštanskih pošiljaka.¹²¹

Slika 4: Pokretne stepenice, Supermarket, *Glas Slavonije*, 1967.

5.4. Tržnice

Uz prodavaonice potrebno je uzeti u obzir i tržnice u gradu Osijeku jer su dio svakodnevice, ali i još jedan izbor uz sve veći asortiman prodavaonica. Tržnica je u istraživanome razdoblju prošla kroz infrastrukturne promjene, kao i promjene nadzora

¹¹⁷ „SM nitko ne zaobilazi!“, *Glas Slavonije* (Osijek), 31. ožujka 1968., 5.

¹¹⁸ „Tito u Supermarketu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 11. Studenoga 1968., 5.

¹¹⁹ „Spasoje spasio SM“, *Glas Slavonije* (Osijek), 7. kolovoza 1973., 5.

¹²⁰ „SM među najjeftinijima“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. siječnja 1968., 4.

¹²¹ „U Supermarketu otvorena pošta“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. ožujka 1969., 4.

poslovanja. Ponuda i potražnja ovisile su o dobu godine, kao i o danu u tjednu jer najviše se trgovalo subotom. Prodavači su dolazili iz Osijeka ili okolice prodavati poljoprivredne proizvode s cijenama koje su varirale ovisno o godišnjem dobu, ali i volji prodavača koji su kreirali nove cijene iz sata u sat.¹²² Jedan od učestalih problema bilo je i zakidanje na vagi „ po 5 pa ili 10 dekagrama na kilogram. Ne bi li o ovakvom »poslovanju« morali tržišni inspektori povesti više računa, jer uz današnju skupoću svi gledamo na svaki dinar, pa što da nam ga netko oduzima na ovakav način“.¹²³ Zakidanje na vagi nije uvijek bila prijevara. Naime, ponekad se znalo dogoditi da je vaga na kojoj se, primjerice, važe riba mokra ili pak da na sebi ima naslage ljušturica od riba, no prodavač je tada bio dužan pet dekagrama oduzeti pri računanju.¹²⁴ Uprava tržnice imala je u vidu poboljšanje uvjeta rada pa je tako jedan od noviteta bilo uvođenje sata na centralnome mjestu, a kasnije natkrivanje tržnice.¹²⁵ Tržnica na Gajevom trgu počela je s pripremama za nadogradnju tek 1968., zbog financijskih razloga.¹²⁶ U istraživanome razdoblju na osječkim tržnicama stalno se spominjao problem preprodavača, koji su kupovali od seljanki proizvode po nižim cijenama pa ih poslije prodavali po višim.¹²⁷ Preprodavače je bilo teško iskorijeniti zbog toga što su kazne blage, a sami preprodavači nisu plaćali poreze državi, no s druge strane prodavači su se tako brže rješavali svojih proizvoda te su se mogli vratiti svojim poljoprivrednim poslovima. Pokušaj nekih gradova da zabrane rad preprodavačima rezultirala je praznim tržnicama.¹²⁸ Nakon što su građani slali pisma nadležnima, kao i redovitog pisanja o tome u *Glasu Slavonije*, pokrenute su rasprave o mjerama koje treba poduzeti protiv preprodavača.¹²⁹ Godine 1972. preprodavača je bilo manje jer su uvedene strože mjere kontroliranja. Naime, zapisivala se adresa prodavača te se naknadno išlo u provjere ili su pak prodavači imali svoje potvrde. Preprodavači su se snalazili tako što su spavali na tržnici, parkirali svoja vozila usred parka i razapinjali šatore.¹³⁰

Opskrba grada velikim količinama voća i povrća u razdoblju kada nema prodavača, a ni preprodavača išla je nešto teže zbog nedostatka skladišnih prostora.

¹²² „Sve standardno-osim cijena“, *Glas Slavonije* (Osijek), 23. travnja 1968., 4.

¹²³ „Prve trešnje“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. svibnja 1966., 3.

¹²⁴ „Zakidao na vagi, griješio u obračunu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. rujna 1966., 3.

¹²⁵ „Točno vrijeme za domačice“, *Glas Slavonije* (Osijek), 17. srpnja 1966., 4.

¹²⁶ „Prodavači i potrošači pod krovom“, *Glas Slavonije* (Osijek), 17. kolovoza 1968., 4.

¹²⁷ „Preprodavači drže visoke cijene“, *Glas Slavonije* (Osijek), 16. srpnja 1968., 4.

¹²⁸ „S preprodavačima teško, bez njih još teže“, *Glas Slavonije* (Osijek), 24. kolovoza 1971., 4.

¹²⁹ „Odzvonilo preprodavačima i neredu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 23. kolovoza 1972., 4.

¹³⁰ „Rat prekupcima“, *Glas Slavonije* (Osijek), 26. kolovoza 1972., 4.

Naime, građani su predlagali OTP-u (Općem trgovačkom poduzeću) prodaju poljoprivrednih proizvoda na malim tržnicama na periferiji grada zbog manjih cijena, nego na centralnoj tržnici. Kada bi zahladilo, a prodavača na malim tržnicama više nije bilo, potrošači bi bili primorani otići u nabavku na centralnu tržnicu ili u prodavaonice OTP-a voća i povrća. Iz tih razloga građani su željeli otvaranje stalnih prodajnih mjesta OTP-a na malim tržnicama, kao što je bio slučaj na tržnici u Donjem i Gornjem gradu. No, najveći problem u ostvarivanju ovakvih želja bio je prostor kojega nije bilo dovoljno zbog čega je često dolazilo do povremenih nestašica.¹³¹

¹³¹ „Bez skladišta nema snabdijevanja“, *Glas Slavonije* (Osijek), 3.veljače 1972., 4.

5.5. Problemi s opskrbom i cijenama

Artikli kojima su prodavaonice oskudijevale s vremena na vrijeme, najčešće su bili oni najtraženiji, ali i najjeftiniji. Nestašica mesa bila je očigledna 1966., 1972. i 1973. godine. Godine 1966. nedostajalo je svinjskoga mesa, koje je ujedno bilo i najjeftinije.¹³² Jedan od uzroka nestašice pojedinih artikala, posebice mesa i mesnih prerađevina, može se pronaći u neispunjavanju ugovorenih obaveza između proizvođača i prodavaonica, odnosno nepridržavanju dinamike isporuke određene ugovorom, što je dovelo do toga da je ponuda na tržištu bila velika te je maloprodajna cijena bila niža od nabavne. Nabavljač, u ovome slučaju Slavonka, nije mogao prihvatiti sve pošiljke po ugovorenim cijenama, a proizvođač IPK Osijek nije htio odstupiti od ugovorene cijene, a mogućnosti za reguliranje cijena više nije bilo. Uz spomenute probleme između proizvođača i potrošača, ponekad su mesnice stavljale u prodaju artikle neodgovarajuće kvalitete.¹³³ Nedostatak svježeg mesa je 1972. godine bio veliki problem te su zbog toga građani promijenili svoj jelovnik, tako što se povećala potražnja za ribom. Naime, promet u osječkim ribarnicama porastao je za 25 % i nije bilo nestašice jer je riba stizala redovno iz sedam slavonskih ribarskih pogona.¹³⁴ Nestašice mesa posebno su bile primjetne tijekom pretprazničkih razdoblja kada je rasla potražnja za najtraženijim proizvodima poput prasetine. Razlozi loše opskrbe mesom su mnogostruki, od isplativosti snabdijevanja ili jednostavno lošeg planiranja opskrbe.¹³⁵ Nestašica mesa zahvatila je cijelu zemlju zbog čekanja na formiranje cijena, ali i uvođenje uvoza, odnosno odluke o novoj politici proizvodnje mesa, dok su povremene dostave mesa bile brzo razgrabljene.¹³⁶ Nedostatak mesa uvjetovao je poskupljenje voća i povrća toliko da „glavica kelja stoji koliko i dvije tri 'šnicle' svinjetine“.¹³⁷ Godine 1973. također je nedostajalo mesa, ponajviše zbog nedovoljne proizvodnje, ali i prepreka pri dogovaranju između proizvođača i distributera. Savjet koji je građanima dan kako bi se što bolje opskrbili jest kupovanje potrebnih proizvoda u različito doba godine.¹³⁸

Kruh je bio temeljna prehrambena namirnica većine stanovništva koja je činila polovinu ukupne količine hrane koju je pojedinac pojeo. Cijena je kruha varirala zbog

¹³² „Kako ocjenjujete snabdjevenost osječkih mesnica“, *Glas Slavonije* (Osijek),

¹³³ „Površarne pune, mesnice poluprazne“, *Glas Slavonije* (Osijek), 25.siječnja 1967., 5.

¹³⁴ „Osječani mijenjaju jelovnik“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13.srpnja 1972., 5.

¹³⁵ „Prasetina samo ispod tezge“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4.siječnja 1973., 4.

¹³⁶ „Silom vegetarijanci“, *Glas Slavonije* (Osijek), 9.veljače 1973., 4.

¹³⁷ „I vegetarijanstvo skupo“, *Glas Slavonije* (Osijek), 22.veljače 1973., 4.

¹³⁸ „Hladnjak kupujte zimi-peći ljeti!“, *Glas Slavonije* (Osijek), 27.rujna 1973., 4.

sastojaka, a to se standardiziralo uvođenjem *narodnog kruha* kojeg je karakteriziralo smanjenje udjela žita, a povećanje udjela kukuruznog ili krumpirovog škroba čime se povećavala dugotrajnost.¹³⁹ Za proizvodnju kruha bila je zadužena osječka pekara Sloboda koja ponekad nije mogla opskrbiti cijeli grad u dovoljnim količinama. Naime, proizvođači nisu znali koliko trebaju dnevno ispeći kruha jer su količine tijekom mjeseca stalno oscilirale. Primjerice, početkom mjeseca pekara je pekla 30 tona dnevno, dok se sredinom mjeseca potrošnja smanjila na 20 tona. Pekara je pekla na osnovi potražnje tržišta, no ponekad je pogriješila u svojim procjenama te su im se onda stvarale zalihe, koje bi prodavali kao stari kruh. Savjet za očuvanje staroga kruha bio je zamotati ga u mokru krpu te staviti kratko u pećnicu kako bi kora omekšala, a sredina je trebala još uvijek biti dobra. Još jedan razlog takvoj opskrbi kruhom bio je privikavanje na moderni pogon za proizvodnju kruha.¹⁴⁰

Opskrba trgovina i zadovoljavanje potreba tržišta nisu uvijek bili zadovoljavajući. Za pripremanje zimnica bilo je potrebno kupiti namirnice i potrebno posuđe, koje je ponekad nedostajalo u trgovinama. Trgovine su naručivale onu količinu za koju su bile sigurne da će prodati, nisu htjele više jer bi te proizvode morali skladištiti tijekom zime. Uz staklenke za pripremanje zimnice, također je bilo ograničeno i drugo posuđe, kao što je to posuđe u kojima se topi mast, ali i za spravljanje kave, kojih je ponekad bilo jedna ili dvije na izbor potrošačima.¹⁴¹ Pripremanje, odnosno čuvanje hrane sve se više plasiralo potrošačima. Jedan od noviteta bila su gotova jela u plastičnim vrećicama kao brz obrok namijenjen zaposlenima i samcima. Proizvodilo ih je zagrebačko Sljeme kojemu je osječko poduzeće Slavonka bilo posrednik prema osječkim ugostiteljskim poduzećima i restoranima društvene prehrane.¹⁴² Uz prodavaonice prehrambenih artikala, otvarale su se i prodavaonice za obrtnike, poljoprivrednike i domaćinstvo u kojima se moglo naći artikala od željezne do elektrotehničke robe. Takav je primjer novosadski Gvožđar, prodavaonica koja se proširila širom Jugoslavije, pa time i u Osijek.¹⁴³ Otvaranjem prodajnog salona za svako domaćinstvo 1972., asortiman proizvoda još se više proširio. Poduzeće Slavex bavilo se unutrašnjom trgovinom te uvozom i izvozom. Slavex je s vremenom postao jedno od najvećih poduzeća u Osijeku za

¹³⁹ Isto, 5.

¹⁴⁰ „Ne znamo koliko da ispečemo kruha“, *Glas Slavonije* (Osijek), 18. siječnja 1970., 4.

¹⁴¹ „Nestašica najtraženijih proizvoda“, *Glas Slavonije* (Osijek), 11. listopada 1967., 5.

¹⁴² „Gotova jela u plastičnim vrećicama“, *Glas Slavonije* (Osijek), 2. srpnja 1968., 4.

¹⁴³ „Nagrađeni prvi kupci“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4. ožujka 1970., 2.

prodaju artikala za unutrašnje oblikovanje stana, kućanskih aparata i funkcionalnog namještaja.¹⁴⁴

Osječki Vodovod je 10. studenog 1970. potpisao prvi potrošački kodeks u Jugoslaviji, koji je kasnije postao Dan potrošača u cijeloj zemlji.¹⁴⁵ Potpisivanjem sedam potrošačkih kodeksa, početkom 1971. godine, odnosno društvenih dogovora o uzajamnom povjerenju između trgovačkih radnih organizacija i 29 mjesnih zajednica, cilj je bio potrošačima ponuditi što bolje usluge na osnovu njihovih potreba i želja. Kodeks je rezultat problema između trgovačke mreže i potrošača, kao što je to nekulturno posluživanje i neuvažavanje reklamacija. Potpisivanjem kodeksa trgovine su željele ostvariti povjerenje prema potrošačima, tako što su se obvezale na bolji asortiman i usluge.¹⁴⁶ Trgovine su inventuru provodile pazeći na nadolazeće blagdane, odnosno prije ili poslije novogodišnjih praznika.¹⁴⁷ Potrošači često nisu znali što kupuju jer se znalo dogoditi da uvezeni artikli nemaju zakonom propisane deklaracije na hrvatskom jeziku, što je ponekad uzrokovalo zapljenu artikla. Također, potrošači ponekad nisu mogli razlikovati domaće artikle jer na njima nije bilo nikakvog objašnjenja - što su i čemu služe.¹⁴⁸ Različite cijene u različitim prodavaonicama za isti artikl bile su dosta česta pojava. Primjerice, osjetne su bile različite cijene alkoholnih pića i kozmetike. Potrošači su, kako bi prošli jeftinije, trebali proći nekoliko različitih trgovina. Slap, šampon za kosu u tubi, proizvod Saponie u Na-Mi je stajao 6,60 dinara, a u samoposluzi OTP-a 7,55 dinara.¹⁴⁹ Razlika u cijenama alkoholnih pića u trgovinama bila je uočljivija. Naime, pića su po litri varirala od 10 do 15 dinara.¹⁵⁰

Izlozi osječkih trgovina u svako su doba godine nudili nove artikle prilagođene razdoblju godine koje su građani planski kupovali uz veliki izbor proizvoda. Uz opremljenost raznim artiklima, bio je važan i izlog prodavaonica jer on privlači kupce. Kako bi potaknuli sve trgovine da uređuju svoje izloge Osnovna privredna komora organizirala je natjecanje za najljepše uređen izlog. Trgovci nisu bili odveć zainteresirani za ukrašavanje izloga, a uz to sama osvijetljenost izloga nije bila

¹⁴⁴ „Prodajni salon za artikle potrebne svakom domaćinstvu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 23. veljače 1972., 4.

¹⁴⁵ „Dan potpisivanja kodeksa-dan potrošača“, *Glas Slavonije* (Osijek), 12. studenog 1970., 2.

¹⁴⁶ „Kodeksom obaveza postaje veća“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4. veljače 1971., 2.

¹⁴⁷ „Inventure (zbog potrošača) poslije praznika“, *Glas Slavonije* (Osijek), 28. prosinca 1971., 5.

¹⁴⁸ „Ne idite u kupovinu bez-prevodioca!“, *Glas Slavonije* (Osijek), 10. listopada 1973., 4.

¹⁴⁹ „Vrteška cijena u kozmetici“, *Glas Slavonije* (Osijek), 11. siječnja 1973., 4.

¹⁵⁰ „Skupih stotinu koraka“, *Glas Slavonije* (Osijek), 10. siječnja 1973., 4.

odgovarajuća. Hvaljeni i nagrađivani bili su izlozi Supermarketa, Narodnog magazina, Standarda, knjižare Naprijed i IPK Bombonijere.¹⁵¹ Trgovine obućom su se na vrijeme pripremile za naredno godišnje doba. U proljeće 1968. godine može se reći da su prodavaonice bile zadovoljavajuće opremljene: „Kompletirali smo asortiman svih vrsta proljetne obuće“, kaže direktor 'Obuće', Ivan Moker. 'Za nastupajuću sezonu pripremamo blizu 50 novih modela cipela – što muških, što ženskih i dječjih. Za razliku od ranijih godina asortiman je znatno veći. Pred proizvodnju gledali smo stanje na tržištu uopće i nastojali da potrošačima pružimo na izbor sve što je trenutno najmodernije.“¹⁵²

Ponuda obuća i odjeće s vremenom je postajala sve raznovrsnija te građani nisu imali potrebu šivati zbog kvalitetnoga izgleda, ali i pristupačnijih cijena. Jedan od nedostataka ponude bio je nedostatak dječje konfekcije, koja je bila odveć standardna, no to će se promijeniti otvaranjem prve trgovine dječjom odjećom u Osijeku.¹⁵³ Zeko je otvoren u prosincu 1972. godine na površini od tisuću četvornih metara i raspolagao je raznovrsnim asortimanom za djecu.¹⁵⁴ Problemi oko opskrbe najnovijim artiklima s vremenom su bili sve manji jer su se trgovine na vrijeme opskrbljivale modnim konfekcijama, odnosno nisu čekale zadnji čas, kalendarsko proljeće kojemu su prethodile rasprodaje zimskih konfekcija.¹⁵⁵ Sezonske rasprodaje postale su popularne u Osijeku početkom 1970-ih godina, kako bi se što lakše smanjile zalihe te prodavale po sniženim, tvorničkim cijenama. Potrošače su ovakve akcije veselile ili su pak bili ponešto rezervirani jer nisu na takvo što naviknuti, no uz malo veću potražnju među artiklima, dalo se nešto naći po prihvatljivim cijenama.¹⁵⁶

5.6. Opremljenost doma

Opremljenost doma u Hrvatskoj s vremenom je bila sve veća i kvalitetnija. Krajem 1960-ih u kućanstvima su po prvi puta ušli u upotrebu razni električni uređaji. Neki od popularnijih su usisavač, hladnjak, perilice rublja, magnetofon, televizori ili pak radio i tranzistor. Želja za nekim uređajem ovisila je o prihodima obitelji, cijeni

¹⁵¹ „Uređen izlog-poen za trgovce“, *Glas Slavonije* (Osijek), 29. lipnja 1973., 4.

¹⁵² „I obuća se kupuje-planski!“, *Glas Slavonije* (Osijek), 30. siječnja 1968., 5.

¹⁵³ „'Ahilova peta' konfektionara“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. rujna 1968., 4.

¹⁵⁴ „'Zeko' prodavaonica za najmlađe“, *Glas Slavonije* (Osijek), 22. prosinca 1972., 5.

¹⁵⁵ „U izlozima već proljeće“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. ožujka 1970., 2.

¹⁵⁶ „Prilika za mnoge građane“, *Glas Slavonije* (Osijek), 9. veljače 1973., 5.

uređaja, dostupnosti, ali prvenstveno o potrebi. Neki su uređaji bili primarni zbog prehrane, kao što je to štednjak ili pak televizor kao izvor zabave i informacija.¹⁵⁷ Cijena uređaja u Hrvatskoj bila je niža nego u zapadnim zemljama, ali su i plaće bile niže, no ipak građani su nalazili načine kako kupiti pojedini uređaj. Uređaji su do 1980-ih postali dio normalnoga inventara kućanstva, što je dovelo do nespremnosti potrošača za dijeljenje perilice rublja ili zamrzivača u stambenim zgradama.¹⁵⁸ Slijedom toga, godine 1971., prema kućnome redu na području općine Osijek praonica rublja i sušionica bile su zajedničke prostorije koje su korištene prema rasporedu, što ukazuje na to da svaki stan nije imao perilicu rublja. Uz to, bilo je zabranjeno sušenje rublja na balkonima, prozorima i terasama vidljivima s ulice.¹⁵⁹ Uz kupnju televizora, bila je potrebna i kupnja antene koju su građani samoinicijativno postavljali. Takve su antene znale padati tijekom malo vjetrovitijih dana na ulice.¹⁶⁰ Prema statističkim izvorima u Osijeku 1966. i 1967. nema podataka o broju tv-pretplatnika. No, od 1968. postoje podaci koji govore o stalnom rastu između dvije do tri tisuće pretplatnika do prve polovice 1970-ih godina.¹⁶¹ Ako se uzme u obzir broj radiopretplatnika i broj tv-pretplatnika te se taj broj usporedi s brojem stanovništva dolazi se do zaključka da je više bilo radio, nego tv-pretplatnika.

Opremljenost doma tijekom cijele godine, a osobito priprema za zimu građanima je Osijeka često bila na umu. Navike se sporo mijenjaju pa tako i način grijanja jer su se građani uvođenjem novih načina grijanja i dalje najradije grijali pomoću ugljena i drva.¹⁶² Građani su se grijali na ogrjev ili pak pećima na naftu koje su gledane kao znak modernizacije: „Za ogrjev, u onom klasičnom smislu, nemamo mnogo briga. Grijemo se pećima na naftu. Ulje za ove peći nabavljamo u «INI». Inače, pretežito upotrebljavamo električne štednjake i grijalice, a za njih nije potrebno nabavljati ogrjev. Mislim, da postepeno prolazi vrijeme klasičnog ogrjeva, barem u nekim domaćinstvima.“¹⁶³

Osijek je tijekom istraživana razdoblja bio regionalni centar. Prema tome, izbor je kućanskih aparata bio veći u Osijeku, nego u Vukovaru. Građani su kućanske

¹⁵⁷ Duda, Pronađeno blagostanje, 146-148.

¹⁵⁸ Isto, 155.

¹⁵⁹ „Odluka o kućnom redu na području Općine Osijek“, *Službeni glasnik općine Osijek*, br 5., 21. ožujka 1971., 25-26.

¹⁶⁰ „TV iznenađenja“, *Glas Slavonije* (Osijek), 8. Ožujka 1966., 3.

¹⁶¹ SGO 1976., 135.

¹⁶² „'Crno zlato' i dalje se traži“, *Glas Slavonije* (Osijek), 25.siječnja 1968.,4.

¹⁶³ „Kako ćete se snabdjeti ogrjevom?“, *Glas Slavonije* (Osijek), 12.ožujka 1966., 2.

aparate nabavljali kreditom ili ušteđenim novcem. Praksa plaćanja gotovinom bila je sve popularnija zbog toga što je bilo potrebno uplatiti 20 posto od cijele svote, ukoliko se aparati dižu na kredit.

Ponuda gotovih proizvoda tijekom 1960-ih postajala je sve zastupljenija, no domaćice su ipak birale domaće. Oslanjale su se na domaću zimnicu zbog većih troškova industrijskih zimnica. Naime, domaćicama koje kupuju industrijsku zimnicu teško je bilo prodati ambalažu po nešto većoj cijeni. Uz to, industrijska zimnica imala je drukčiji okus nego domaća. Domaćice koje u vrtu nisu imale sve voće ili povrće kupovale su ga na tržnici, a ako je ondje cijena bila previsoka, kupile bi industrijsku zimnicu, primjerice pekmez od šljiva.¹⁶⁴

5.7. Čežnja zvana telefon

Proces modernizacije zahvatio je čitav grad pa i telefonske priključke, bili oni privatni ili javni. Povećanje broja priključaka, pratile su masovne molbe građana za priključenjem: „U osječkom poduzeću PTT saobraćaja gomilaju se molbe građana koji žele telefonske aparate u svojim stanovima. Mnogi od njih dobit će svoje pretplatničke brojeve još u toku ove godine, jer telefonija u Osijeku čini veliki 'skok'.“¹⁶⁵ Postupan rast telefonskih govornica tijekom 1960-ih vidljiv je u statističkim podacima. Prema podacima iz Društvenoga plana razvoja općine Osijek broj pretplatnika u 1960. godini iznosio je 2000, 1965. godine 3258, a u 1970. godini predviđalo se 4500 novih pretplatnika.¹⁶⁶ Prema srednjoročnome planu, u razdoblju od 1969. do 1975. godine uloga PTT-a sastojala se u sigurnom, neprekidnom i točnom prijenosu pisanih i govornih obavijesti te roba i novčanih doznaka, u unutrašnjem i međunarodnom prometu. Na razvoj telefonskih priključaka utjecalo je mnoštvo faktora, počevši od razvoja privrede, organizacije priključivanja, demografskih kretanja, stupnja kulturnog i prosvjetnog razvitka, socijalnog sastava stanovništva i drugih. Ovi nam faktori ukazuju da je na razvoj telekomunikacija utjecao standard građana. Prema podacima rasprostranjenosti PTT mreže Jugoslavija je prilično zaostajala. Naime, u Jugoslaviji je 1968. godine na jednu poštu

¹⁶⁴ „Nije lako biti suvremena domaćica“, *Glas Slavonije* (Osijek), 2. rujna 1966., 3.

¹⁶⁵ „2.000 građana čeka telefone“, *Glas Slavonije* (Osijek), 25. siječnja 1969., 4.

¹⁶⁶ „Društveni plan razvoja općine Osijek od 1966 do 1970. godine“, *Službeni glasnik općine Osijek*, 25. svibnja 1967., 11.

dolazilo 6237 stanovnika, dok je u nekim drugim zemljama na jednu poštu išlo između 1500 do 3000 stanovnika (Švicarska 1463, Švedska 2292 ili pak Italija 3209 stanovnika). Prema tadašnjim podacima, ni stanje telefonije nije bilo zadovoljavajuće. Naime, ako se kao mjerilo uzme broj telefona na broj stanovnika u 1966. godini, na 100 stanovnika Jugoslavija je imala 1.9 telefona, dok je recimo Mađarska imala 5.5 telefona.¹⁶⁷ Građanima je smetalo to što javnih govornica nema u perifernim dijelovima grada, dok ih je previše bilo u centru.¹⁶⁸ Iako su građanima javne govornice dobro došle, često su znali prigovarati što su govornice oštećene ili u kvaru. Građani su znali kvariti javne govornice tako što su u automate ubacivali razne metalne predmete slične kovanom novcu.¹⁶⁹

Prva telefonska centrala u Osijeku puštena je u rad 1941. godine, ali je ona oštećena tijekom rata. Godine 1959. uslijedilo je prvo proširenje, tada je Osijek imao svega 12 snopova izravnih veza sa Zagrebom. Godine 1965. završava se nova zgrada centrale koja postaje tranzitnim centrom cijele slavonsko-baranjske regije. Godine 1971. počinje ubrzani razvoj telefonije kada se proširuje tranzitna centrala i kada je ostvaren prvi izravni međunarodni poziv prema Pečuhu te se proširuju spojni putovi s okolnim tranzitnim centralama.¹⁷⁰ Potreba za telefonima iz godine u godinu bila je sve veća, a uključivanje pretplatnike ponekad je ovisilo o dostavi potrebne opreme. Modernizacija telekomunikacije iziskivala je velika sredstva, u toj mjeri da se moglo govoriti o gradnji i stvaranju potpuno nove mreže.¹⁷¹

Bez obzira na razne poteškoće telefonski priključci su iz godine u godinu rasli. Prema podacima za općinu Osijek, broj telefona u upotrebi od 1965. do 1974. porastao je za gotovo deset tisuća. Naime, 1965. broj telefona u upotrebi bio je 5392, dok je 1974. taj broj iznosio 15 033. Statistički podaci ukazuju na veći porast telefona od 1968. kada ih je 7452, dok ih je 1967. bilo 5873.¹⁷²

¹⁶⁷ „Organizirana 'bitka' za suvremenu poštu i telefoniju“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. rujna 1969., 10.

¹⁶⁸ „Imali u gradu dovoljno telefonskih govornica?“, *Glas Slavonije* (Osijek), 3. veljače 1966., 5.

¹⁶⁹ „Halo! – iz dvije nove govornice“, *Glas Slavonije* (Osijek), 20. siječnja 1968., 5.

¹⁷⁰ Mažuran, 474.

¹⁷¹ „Telefon u svakom stanu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 7. prosinca 1967., 5.

¹⁷² SHO 1976., 99.

Zemlja	Broj telefona na 100 stanovnika
SAD	47.8
Švedska	15.9
Belgija	16.4
SR Njemačka	15.5
Austrija	13.8
Japan	12.8
Italija	11.5
Čehoslovačka	10.5
Grčka	5.9
Mađarska	5.5
Sjev. Amerika	46.9
Europa	9.8
Svijet	5.9
Slavonska regija	1.7
SFRJ	1.9

Tablica 1: Broj telefona na 100 stanovnika, stanje iz 1966. godine, *Glas Slavonije*, 1969.

5.8. Čežnja zvana automobil

Automobil je krajem 1960-ih i početkom 1970-ih bio statusni simbol koji je pokazivao materijalno stanje vlasnika. Sve veća motorizacija uvjetovala je rast asfaltiranih prometnica, obavezne znakove na cestama, kao i organiziranje prvih parkirališta. Uz statusni simbol, automobil je postao simbol slobode jer je vlasnik auta mogao ići gdje i kada god je htio.¹⁷³ Godine 1970. u gradu Osijeku ukupno je bilo 12 386 motornih vozila među kojima su prevladavali osobni, odnosno putnički automobili sa 7053 vozila. Broj motornih vozila u slavonskoj makroregiji najveći je bio u Osijeku, dok se u ostalim gradovima kretao od 615 u Donjem Miholjcu do 5371 u Slavonskom Brodu.¹⁷⁴ Kada se uzme ukupan broj od 52 467 motornih vozila u slavonskoj

¹⁷³ Duda, Igor, „Konzumerizmom do komunizma? Potrošačka kultura u Hrvatskoj od 1950-ih do 1980-ih“ *Potrošačka kultura i konzumerizam*, ur. Snježana Čolić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2013., 93.

¹⁷⁴ SGH 1971., 330.

makroregiji 1970., on je sličan iznosu primorsko-ličke makroregije gdje je bilo 53 829 motornih vozila.¹⁷⁵ Godine 1974. broj motornih, ali uz to i priključnih vozila u gradu Osijeku porastao je na 19 697, što je povećanje od 37.12 %, dok je na razini slavonske makroregije, odnosno Zajednice općina Osijek porast bio 34.89 % u odnosu na 1970. godinu.¹⁷⁶ Motorizacija u Osijeku tijekom 1960-ih gledana je kao novitet, što je i bila. Vozači i pješaci se u prometu nisu snalazili, ali ni prometnice nisu bile najbolje označene.

Porastom broja osobnih automobila, porasle su i prometne nesreće te je zbog toga policija podučavala odrasle, ali i djecu sigurnosti u prometu. Prometne nesreće nisu bile česte samo u Osijeku, već diljem Hrvatske te je zbog toga organizirana akcija *Sigurnost u noćnom saobraćaju* jer je primijećeno kako se najviše automobilske nesreće odvija upravo noću. Noćna je vožnja bila opasna zbog ograničene vidljivosti koja se svodila na domet farova vozila zbog čega je dolazilo do međusobnih zaslijepljivanja. Uz navedeno, bicikli nisu bili dovoljno dobro opremljeni za vožnju noću, a prometni znakovi nisu bili vidljivi te su stoga uvedeni prometni znakovi sa svjetlećim folijama.¹⁷⁷ Motorizacija je uvela nova pravila ponašanja u prometu, kao što je pomoć na cesti drugim automobilima, ali i kontrolu brzine koja je postajala sve uobičajenija. Prometna pravila nisu uvijek poštivana, odnosno nisu automatizirana. Primjerice, prilikom nesreća druga se vozila nisu micala dolazećom policijskom vozilu.¹⁷⁸ Godine 1971. u cijeloj Jugoslaviji održana je akcija naziva *Brinemo o ispravnosti svjetala i gumama na vozilima i njihovoj pravilnoj upotrebi u prometu* koja je trajala mjesec dana. Prije početka same akcije organizirano je prikazivanje prigodnih filmova u kinu. radnim organizacijama, školama i trgovinama. U školama su održana predavanja, posebice u onim mjestima gdje je napravljena moderna cesta, dok su radnici Elektroslavonije angažirani na otklanjanju neispravnosti javne rasvjete, a radnici Poduzeća za ceste i Komunalnog poduzeća obavljali su pregled prometnih znakova. Radne organizacije su tijekom te akcije slale vlastita motorna vozila na kontrolu ispravnosti.¹⁷⁹ U dvadeset dana ove akcije, odnosno kontrolom 1350 vozila utvrđeni su poražavajući rezultati. Naime, tek svako

¹⁷⁵ SGH 1971., 332.

¹⁷⁶ SGH 1975., 334.

¹⁷⁷ „Hoće li se smanjiti noćna iznenađenja na cestama“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. listopada 1967., 4.

¹⁷⁸ „Vozačima prolazna ocjena“, *Glas Slavonije* (Osijek), 24. svibnja 1968., 3.

¹⁷⁹ „Sve što je neispravno-odmah iz prometa“, *Glas Slavonije* (Osijek), 21. rujna 1971., 4.

treće vozilo bilo je ispravno.¹⁸⁰ Automobil je tada bio želja za kojom su čeznuli mnogi Jugoslaveni, znak visokog standarda građana. Godine 1967. zabilježen je veliki porast automobila. Naime, u odnosu na 1966. u Osijeku je zabilježen porast za 983 automobila, dok je u razdoblju od osam mjeseci u 1967. godini zabilježen porast od 1 253 nova registrirana automobila. Prema tome, u prosjeku je mjesečno bilo registrirano po 160 novih automobila.¹⁸¹

„Koliko trenutno ima Jugoslavena na 'četiri točka' veoma je teško reći. Broj motoriziranih Jugoslavena je iz dana u dan veći. Gradske ulice nekada zaostalih i nerazvijenih urbanih područja nisu u stanju da izdrže ovakav tempo motorizacije. Otuda i 'plave zone' i slična ograničenja.“¹⁸² Povećanje broja automobila dovelo je do potrebe organiziranja parkiranja kako bi se rasteretio centar grada. Uz organiziranje parking službe, naglašavano je i čuvanje vozila jer postojali su pojedinci koji bi se provozali autom ili nešto ukrali. Uz navedeno, česta je bila pojava skidanja znakova tvornice ili nekih drugih ukrasa s automobila. Općinska je skupština odredila kako bi cijena parkiranja i čuvanja ovisila o vrsti automobila, u rasponu od 150 do 250 starih dinara.¹⁸³ Motorizacija u Osijeku dovela je do potrebe za reguliranjem prometa te je zbog toga poraslo zanimanje za prometne tehničare i prometne policajce. Kao ispomoć tijekom ljetnih mjeseci uskakali su studenti koji su završili tromjesečnu obuku. Studente prometnike moglo se prepoznati po njihovim odorama s oznakom *studenti* i znakom stranog jezika kojeg govore na njihovim odorama.¹⁸⁴

¹⁸⁰ „Ispravno tek svako treće vozilo“, *Glas Slavonije* (Osijek), 21. listopada 1971., 5.

¹⁸¹ „Svakog mjeseca:160 novih automobila!“, *Glas Slavonije* (Osijek), 8. listopada 1967.,4.

¹⁸² „Želja zvana automobil“, *Glas Slavonije* (Osijek), 9. travnja 1968., 5.

¹⁸³ „Plati, pa parkiraj!“, *Glas Slavonija* (Osijek), 19. srpnja 1966., 3.

¹⁸⁴ „Studenti reguliraju saobraćaj“, *Glas Slavonije* (Osijek), 7. svibnja 1969., 1.

6. Turizam i slobodno vrijeme

Nakon Drugog svjetskog rata mijenja se percepcija slobodnog vremena pa samim time i turizma. Jedna od karakteristika socijalne politike bio je plaćeni godišnji odmor za sve građane jednako, čime je turizam postigao na masovnosti. Turizam je stvarao zadovoljnog građanina koji je lakše obavljao svoje radne obaveze. U Hrvatskoj je godišnji odmor bio potpomognut popustima na prijevoz i smještaj, osnivanjem radničkih odmarališta, potom povlasticom nazvanom K-15 te naposljetku regresom za godišnji odmor. Godine 1966. popularna povlastica K-15 više nije bila u optjecaju te su poneki građani zbog toga nisu išli na ljetovanje, drugi su se nadali da će poduzeće organizirati zajednički odmor u svojem ljetovalištu, dok treći povlasticu ni prije nisu koristili te bez obzira odlaze na ljetovanje. Oni koji su ostajali u Osijeku kupali su se na gradskim kupalištima, no problem je što se kupalište uređivalo kasno, pri kraju sezone.¹⁸⁵

Povlastica K-15 donosila je popust na prijevoz izvan mjesta prebivališta, a naziv je dobila po obrascu iz 1961. kojim se u radnoj organizaciji, na kolodvorima i lukama evidentiralo pravo popusta. Iako je 1965. godine ukinuto pravo na prijevoz, K-15 je postao opći naziv za državni poticaj za odlazak na more.¹⁸⁶ Poslije 1965., o regresu za godišnji odmor, još dugo nazivanom K-15, počinje odlučivati svaka organizacija udruženoga rada za sebe. Organizacija udruženog rada odlučivala je kako iskoristiti 1.5 posto bruto dohotka. Regres u nekim poduzećima nije bio isplaćivan, korišten je u druge svrhe, dok je negdje bio, ali više je gledan kao džeparac, pomoću kojega cijela obitelj ne može otići na ljetovanje. Zbog takvih događanja 1974. godine odlučeno je da u Hrvatskoj regres iznosi 30-60 % prosječne plaće, no bez većih plaća. Regres s vremenom postaje trinaesta plaća, a neki su se pitali nije li bolje taj novac uložiti u odmarališta, kako bi svi mogli ići na ljetovanje.

Turizam i ugostiteljstvo su grane koje se međusobno upotpunjuju. Osijek je zbog svoga prometnoga položaja, povijesne znamenitosti povijesne Tvrđe, kao i okolnih izletničkih odredišta pružao turističku i ugostiteljsku ponude. U desetljeću od 1961. do 1971. godine, donose se mjere za program razvoja ugostiteljstva u okviru otvaranja novih ugostiteljskih jedinica, express restorana, restorana za samoposluživanje, mliječnih restorana, bifea i kavana. Također, potiče se i povećanje kapaciteta restorana društvene prehrane. Polovicom navedenoga desetljeća grad

¹⁸⁵ „Kako planirate godišnji odmor poslije ukidanja K-15“, *Glas Slavonije* (Osijek), 24. veljače 1966., 5.

¹⁸⁶ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 362-368.

Osijek imao je 50 ugostiteljskih radnji, a 20 u okolnim mjestima. Ovo je desetljeće kada je osjetno podignuta razina ugostiteljskih usluga.¹⁸⁷ Iako je poboljšanje osjetno, mogu se uočiti nedostaci ugostiteljskih objekata. Naime, u razdoblju od 1966. do 1971. nije bilo dovoljno smještajnih i uslužnih kapaciteta, a oni koji su postojali bili su zastarjeli, neefikasni i loše opremljeni. Prema planu od 1971. do 1975. planirala se izgradnja hotela kapaciteta od 250 do 400 ležajeva, nekoliko manjih objekata i adaptacija više postojećih objekata. Sudeći prema rečenome u društvenom planu više se bavilo izgradnjom stambenih blokova i izgradnjom trgovina, nego što se bavilo ugostiteljstvom. Naime, u društvenom planu naglašavala se potreba za većom angažiranosti vezanoj za turizam, odnosno podizanje objekata za odmor, sport i raznodru, kao i gradnja izletničkih mjesta te kamping prostora. Razlika između privatnoga i društvenoga sektora kod ugostiteljstva bila je ta što su kapaciteti načelno zadovoljavali, ali nije bila zadovoljena opremljenost ugostiteljskih objekata te ponajviše brojnost stručnog kadra.¹⁸⁸ Problemi s kojima su se susretali ugostitelji bili su brojni, od lošeg prometa do neisplativosti posla. Godine 1967. ugostitelji govore o problemima kao što su stagnacija prometa, pogoršanja uvjeta privređivanja i nezadovoljstvo osobnim dohotkom. Primjetan je bio sve veći utjecaj trgovačkih poduzeća i specijaliziranih prodavaonica pića u kojemu su se konzumirala pića, iako je prema zakonu konzumacija bila zabranjena. Uz to, tu je već spominjani problem nekvalitetne usluge u privatnom sektoru, kao i takozvanim divljim krčmama i nabava pića zajednički, odnosno planski, svih ugostiteljskih objekata.¹⁸⁹ Divlje krčme bile su prenamijenjeni stambeni objekti, postojala je pojava divljeg krčmarenja gdje su se prenamijenile kuhinje, spavaće sobe, podrumi, tavani i slično. Građani koji su prenamijenili objekt u divlju krčmu većinom su bili iz Osijeka, no tržišni su inspektori bilježili slučajeve gdje su građani iz udaljenijih mjesta iznajmljivali prostoriju od poznanika. Problem divljih krčmi bio je taj što su poslovali u za to nenamijenjenom prostoru te nisu plaćali razna davanja, no neke su se supruge žalile kako žele da se divlje krčme što brže zatvore jer njihovi muževi tamo piju puno, a kada dođu doma zlostavljaju ih. Jedna od žena je rekla u svojem pismu: „Posjetite našu pustaru Tufek, u Južnom predgrađu broj 23, piše majka četvero djeco. Tamo se prodaje na

¹⁸⁷ Mažuran, 453.

¹⁸⁸ „Društveni plan općine Osijek u vremenu od 1971 do 1975.godine“, *Službeni glasnik općine Osijek* (Osijek), 8. listopada 1972., 15.

¹⁸⁹ „Ugostitelji udružuju snage“, *Glas Slavonije* (Osijek), 28.prosinca 1967., 4.

'divlje', daje se na 'vjeresiju' i do 20 000 dinara. Obraćala sam se i stanici milicije za pomoć, ali ..."¹⁹⁰

Prema statističkim podacima, Osječani su u razdoblju od 1967. do 1975. u ugostiteljskim objektima društvenog sektora najčešće ispijali pivo, sodu i mineralnu vodu. Porast ispijanja voćnih sokova vidljiv je početkom 1970-ih, kada je u Osijeku, ali i šire bio poznat voćni sok Frio.¹⁹¹

Broj ugostiteljskih jedinica u privatnom vlasništvu u razdoblju od 1968. do 1975. godine povećavao se, a najviše ugostiteljskih objekata bilo je 1975., njih 134. Zanimljivo je kako je 1972. godine broj objekata neznatno opao. Naime, 1971. godine na području općine Osijek bilo je 116 ugostiteljskih objekata, godinu kasnije 108, dok je 1973. godine taj broj porastao. Mogući razlozi mogu se naći u kretanjima standarda stanovništva, isplativosti držanja ugostiteljskih objekata, problemima na relaciji proizvođača i distributera raznim pićima, kao i pojavi divljih krčama. Naime, vlasnici divljih krčama nisu davali nikakva davanja državi, što je prijavljenim ugostiteljskim objektima oduzimalo posao te su morali zatvoriti svoje ugostiteljske objekte.¹⁹²

Godine 1966. u tisku se piše o povećanoj potražnji za putovnicama u odnosu na godinu ranije. Osječani najviše putuju u Italiju, Austriju, kao i u istočnoeuropske zemlje. U Saveznu Republiku Njemačku Osječani najviše odlaze radi posla ili u posjet rođacima. Pojačan porast zahtjeva za putovnicom posljedica je liberalizacije u pogledu izdavanja putnih isprava, zbog čega se ponekad čekalo i po mjesec dana. Uz individualne, postojale su i grupne putovnice koje su zatražile putničke ili turističke agencije, poput Generalturista ili radne organizacije za svoje radnike. Povećanje odlazaka u inozemstvo pripomoglo je i uvođenje višekratnih viza koje su se mogle iskoristiti u roku od godine dana.¹⁹³ Najveći broj dolazaka stranih turista u općinu Osijek bio je 1973. godine, kada je općinu posjetilo 7995 turista te prenoćilo 15 199 turista. Najčešći strani turisti dolazili su iz Europe, a posebice iz susjednih zemalja. Najviše posjeta i noćenja stranih turista u općini Osijek u razdoblju od 1967. do 1975. ostvarili su Mađari i Zapadni Nijemci, a slijedili su ih Talijani i Austrijanci.¹⁹⁴ Prema raspoloživim podacima, ali i rečenome u tisku može se zaključiti kako su noćenja bila

¹⁹⁰ „Optužuju majke, građani, i organizacije ...“, *Glas Slavonije* (Osijek), 18. prosinca 1968., 4.

¹⁹¹ SGO, 1976., 110.

¹⁹² Isto, 110.

¹⁹³ „Osječani kruže Europom“, *Glas Slavonije* (Osijek), 27. rujna 1966., 4.

¹⁹⁴ SGO 1976., 112-113.

manja, a broj posjetitelja veći. Iako je to uobičajeno, vjerojatno je broj noćenja mogao biti veći kada bi bili veći smještajni kapaciteti. Uz manjak kapaciteta, statistika broja noćenja je manja i zbog toga što se svi nisu prijavljivali u Turističko društvo Osijek, već su sami pronalazili smještaj. Godine 1968. Osijek je posjetilo 31 129 domaća turista, a godinu dana ranije 33 704. .¹⁹⁵

Tijekom ljetnih mjeseci Osječani su odlazili na more ili na osječko kupalište. O učestalosti odlazaka na more najbolje svjedoče vijesti o povoljnim linijama za Jadran i gužvama u željezničkom prometu. Početkom ljetnih mjeseci Jugoslavenske željeznice uvodile su novi red vožnje, posebice prema zapadnoj Europi. Veza Osijeka s Jadranom poboljšana je u odnosu na prethodno razdoblje. Naime, prije su linije kretale u nepovoljno vrijeme, što se riješilo uvođenjem tri vagona za Split, jednog za Šibenik i po potrebi jednog za Zadar. Prema voznom redu u te bi destinacije putnici došli u ranim jutarnjim satima, što bi im omogućilo lakše presjedanje na autobusne i brodske linije. Uz povezanost s Jadranom, naglasila se i povezanost s Zagrebom linijom nazvanom Podravka-express. Ako je netko želio ići u inozemstvo vlakom, to je mogao ostvariti odlaskom u Vinkovce za recimo Istanbul ili München, dok je za Budimpeštu i Pečuh postojala svakodnevna veza iz Osijeka.¹⁹⁶ Uz željezničke linije bile su uspostavljene i avionske linije do Splita, jednom tjedno nedjeljom tijekom ljetnih mjeseci u „prvom redu zato da se ispita 'tržište' za eventualno uspostavljanje redovnog zračnog saobraćaja u narednim godinama“.¹⁹⁷ Godine 1971. po prvi se puta održao Turistički tjedan od 22. do 30. svibnja, u organizaciji Turističkog društva Osijek.¹⁹⁸ Turistički tjedan počeo je emisijom Radiostanice Zagreb te se nastavio dvjema izložbama, jednom u galeriji Zodijak, izložbi umjetničke fotografije, te drugoj u likovnoj galeriji izložba Umjetnost Slavonije u 18. stoljeću. Na sportskom terenu održalo se finale Atletskog kupa Hrvatske, streljačko natjecanje i natjecanje prometnih patrola učenika osnovnih škola. Još jedna vrsta događanja na prvome Turističkom tjednu bilo je natjecanje aranžera i trgovačkih radnika za najbolje uređen izlog i prodajno mjesto te još nastup mladih književnika, aero-miting, međunarodno konjičko natjecanje i ostala događanja. Ovaj je događaj bio obilježen nizom promidžbenih aktivnosti u cijelome gradu.

¹⁹⁵ „Za bolji turizam-najprije krov nad glavom“, *Glas Slavonije* (Osijek), 28. lipnja 1969., 4.

¹⁹⁶ „Osijek-Jadran povoljnije“, *Glas Slavonije* (Osijek), 28. svibnja 1970., 3.

¹⁹⁷ „Do Splita za sat i pol“, *Glas Slavonije* (Osijek), 16. srpnja 1970., 3.

¹⁹⁸ „Prvi turistički 'tjedan'“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. svibnja 1971., 4.

Značaj slobodnog vremena dobiva na snazi u industrijskim društvima koja su zbog iscrpljenosti radom tražile slobodno vrijeme, vrijeme odmora. Poslodavci prvotno nisu gledali blagonaklono na slobodno vrijeme radnika, no s vremenom su uvidjeli kako je zadovoljan radnik najbolji radnik. Odmor za svakoga posebice su jamčile socijalističke države promovirajući klasnu jednakost. Socijalistička Hrvatska slobodno je vrijeme promovirala prvim uredbama u poslijeratnoj Jugoslaviji. Radnik je imao zajamčeni odmor, koji je ujedno bio i potrošač te je slobodno vrijeme trošio na kupovanje. Slijedom toga, kupovanje i slobodno vrijeme povezano je sa svakodnevnom praksom, odnosno šetnjom trgovačkim ulicama, robnim kućama te zagledavanjem u izloge.¹⁹⁹ Godine 1968. počinje izlaziti časopis *Vikend*, koji je promovirao ideju vikenda u Hrvatskoj. *Vikend* je čitateljima pisao što mogu očekivati na radiju i televiziji, kakvo će biti vrijeme, čime i kako otići na izlet, kako se primjereno i moderno odjenuti te donosio romane, novele, memoare koji su izlazili u nastavcima u svakom broju. Uz navedeno, postojale su križaljke, kvizovi i anegdote, preporuke za pripremu ručka, dok su posebno mjesto imale poznate javne ličnosti.²⁰⁰ Skraćeni radni tjedan u Osijeku je 1970. bio glavna tema, odnosno kako iskoristiti dobiveno slobodno vrijeme. U 1970. godini od ukupno 132 privredne organizacije na skraćeni rad prešlo je 129 organizacija. Većina radnih organizacija opredijelila se da tri tjedna u mjesecu rade po pet dana, a jedan tjedan imaju radnu subotu, dok su se neprivredne organizacije, primjerice škola, opredijelile za šestodnevni skraćeni rad, dok neke organizacije u društvenom sektoru čiji su zaposlenici slobodno svake subote, razliku određivali tijekom ostalih dana. Takvom raspodjelom radnih sati stvorilo se dosta slobodnoga vremena koje neki građani Osijeka nisu uvijek znali iskoristiti. Naime, većina ih je ostajala kod kuće, dok su oni koji su imali prijevozno sredstvo odlazili subotom i nedjeljom izvan grada radi rekreacije. Također, postojala je ideja masovnih izleta za zaposlene u radnim organizacijama.²⁰¹ *Glas Slavonije* često je provodio ankete razne tematike pa su tako ponekad bila i pitanja vezana za slobodno vrijeme. Anketirani su rekli kako baš i nemaju slobodnog vremena jer i ono što imaju okupiraju žena i djeca s kojima provode vrijeme igrajući se, jedna

¹⁹⁹ Duda, Igor, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 31, 2 (2005.), 380-381,

²⁰⁰ Duda, Igor, „I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnog vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih“, *Časopis za suvremena istraživanja*, 34, 3 (2002.), 662-668.

²⁰¹ „Što sa slobodnim vremenom“, *Glas Slavonije* (Osijek), 8. srpnja 1970., 2.

umirovljenica uvijek nađe neki posao u kući, kada uhvati vremena prošetati gradom te razgleda izloge, dok se jedan pismonoša bavi radio-amaterizmom.²⁰²

²⁰² „Kako provodite slobodno vrijeme“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. svibnja 1970., 3.

7. Kulturno-zabavni program

Kulturno-zabavni program Osijeka u 1960-im godinama nije bio tako kvalitetan kao kasnije. U tisku se može primijetiti kako ljeti nije bilo zabavno-kulturnih programa, osim najbolje posjećenoga festivala Pjesme ljeta. Taj problem, nedostatka programa posebice je pogađao mlade koji nisu imali puno slobodnog prostora za izlaske. U to vrijeme, u 1960-im godinama izlasci su se odnosili na plesnjake gdje su se mladi zabavljali i upoznivali. Prostor za organiziranje zabava nije bio dostatan. Naime, u Osijeku je postojala dvorana u Radničkom domu koja je mogla primiti veliki broj ljudi, no to je stvaralo veliku gužvu zbog koje je znalo dolaziti do incidenata. Ponekad su se organizirali povremeni plesovi, no zbog nedostatka financijskih sredstava nisu se mogli stalno organizirati. Zbog navedenih razloga, radilo se na proširenju kulturno-zabavnog programa za mlade, posebice omladinskog doma, gdje se uz zabavu moglo naučiti i kulturnome ponašanju.²⁰³ Ostala populacija Osijeka žalila se na nedostatak zabavnog programa. Središnji događaj, osim festivala bilo je gostovanje cirkusa i nekoliko vrtuljaka u periferiji grada, no to građanima nije predstavljao kulturni događaj. Tijekom ljeta Dom JNA građanima je znao ponuditi dobar ljetni program plesnjaka za omladinu i odrasle.²⁰⁴

Glazbeni je festival Pjesma ljeta započeo sa svojim radom 1967. godine te je sve do 1972. karavana pjevača obilazila jugoslavenske gradova. Pobjednika festivala određivala je publika, odnosno žiri između deset izvođača. Ovaj je festival bio popraćen u osječkom tisku. Godine 1967., 22. srpnja, stigla je Pjesma ljeta prvi puta u Osijek sa svojim zvijezdama, a neke su od njih Arsen Dedić, Vice Vukov i Gabi Novak. Pjesma ljeta bila je najspektakularniji događaj zabavno-glazbenog programa, tijekom kojega je Saponia bila sponzor, a maskota Yeti, tada najnovijeg proizvoda tvornice.²⁰⁵ Saponia je imala udjela u žiriju ovoga festivala, kao i organizatori, te priliku za promidžbu proizvoda darivajući pet domaćinstava po slučajnom odabiru dvostrukom količinom proizvoda od one koja je nađena u njihovom domaćinstvu. Godine 1968. Pjesma ljeta popraćena je s gotovo tri i pol tisuće gledatelja, iako je tada bio hladan i kišoviti dan. Osijek je bio dvadeseto mjesto koje je ova karavana posjetila, a pobijedio je autor i izvođač Đorđe Marjanović s pjesmom Romana, druga je bila pjesma Vice Vukova Darovi za svu djecu, a treća Arsena Dedića Tvoja ruka.

²⁰³ „Mladi traže mladost“, *Glas Slavonije* (Osijek), 12. ožujka 1967., 5.

²⁰⁴ „Spavajući ljetni san...“, *Glas Slavonije* (Osijek), 31. srpnja 1968., 4.

²⁰⁵ „Danas u Osijeku“, *Glas Slavonija* (Osijek), 22. srpnja 1957., 5.

Glasovalo je ukupno 1397 posjetitelja, odnosno nešto manje od polovine publike. Karavana je poslije Osijeka trebala održati koncerte u Subotici, Novom Sadu, Nišu te na kraju Beogradu. Pjesma, odnosno izvođač koji bi zauzeo deseto mjesto, dobio bi nagradu Crveni feral. O atmosferi koja je dobivana ovim festivalom najbolje kazuje sljedeći citat: „Osijek ne pamti takvu manifestaciju oduševljene publike pjevačima zabavne muzike koja se može usporediti s 'pjesmom ljeta' a ni pjevači nikada prije u Osijeku nisu dobivali takve ovacije, jer svi su željeli da na neki način istaknu svog ljubimca. Velikom putujućem festivalu koji je i ovaj puta oduševio Osječane širom su otvorena vrata i za naredne nastupe i iduće godine.“²⁰⁶

²⁰⁶ „'Pjesma ljeta' i 'Saponije'“, *Glas Slavonije* (Osijek), 21. srpnja 1968., 5.

8. Praznici

Praznici su u Jugoslaviji zauzimali značajno mjesto povezujući ljude, ali su služili kao prenositelj političkih poruka. Praznici se mogu podijeliti na one koji su vezani na sjećanja iz Drugog svjetskog rata, posvećeni ženama te praznicima koji označavaju početak ili kraj prirodnog ciklusa.

Socijalistička praznična godina 1950-ih je bila karakteristična po čestim mitinzima i govorima.²⁰⁷ Prema službenome kalendaru bilo je nekoliko jednodnevnih i dvodnevnih državnih praznika koji su bili neradni dani: Nova godina (1-2. siječnja), Praznik rada (1-2. svibnja), Dan borca (4. srpnja) i Dan Republike (29-30. studenog) te još Dan ustanka kao hrvatski republički praznik (27. srpnja).²⁰⁸ Obilježavali su se i drugi praznici koji su bili radni dani, primjerice Dan žena (8. ožujka) i Dan mladosti (25. svibnja). U Osijeku se obilježavao i Dan oslobođenja grada (14. travnja).

Gledajući kronološki tijekom jedne kalendarske godine Nova godina je prva. Nova godina je u Osijeku slavljena kod kuće ili s prijateljima, a djeca su dočekivala Djeda Mraza koji im je donosio darove u vrtiće ili škole.²⁰⁹ Dan dječje radosti održavan je uz prigodni program darivanja i predstava za djecu u kazalištima ili tvornicama, kao što je to IPK ili Standard. Raznim je priredbama Dan dječje radosti obuhvaćao oko 2500 djece 1972. godine.²¹⁰ Proslava Nove godine slavila se uz vatreno oružje, kao i bacanjem boca raznoga pića. Nova godina se najčešće slavila u kućama ili u hotelima. Tijekom novogodišnjeg slavlja znalo je nestajati struje zbog opterećenosti mreže, dok je telefonska centrala brujala na sve strane.²¹¹

Drugi praznik bio je Dan žena, o kojemu se najviše pričalo u veljači ili ožujku, odnosno netom prije ili kasnije. Dan žena u Hrvatskoj je tijekom povijesti prošao kroz transformaciju od političkoga praznika pa sve do praznika darivanja žena. Naime, Jugoslavija je bila među prvim socijalističkim zemljama koja je dala pravo glasa ženama te je to i iskoristila. Euforija nakon Drugog svjetskog rata prenesena je na žene. Naime, one su zaslužne za opismenjivanje stanovništva kao i pomoći stanovništvu opremanjem potrepštinama te su stoga poslije i nagrađivane putovanjima, dječjim pjesmama ili pak samo cvijećem. Prilikom darivanja žena

²⁰⁷ Rihtman-Auguštin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, 1990., 21-26.

²⁰⁸ Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 78.

²⁰⁹ „Stigao Djed Mraz“, *Glas Slavonije* (Osijek), 29. prosinca 1967., 4.

²¹⁰ „Brojne priredbe u dječjem kazalištu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 27. prosinca 1973., 5.

²¹¹ „Veselo (nije moglo veselije) u prestupno ljeto“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4. siječnja 1972., 3.

gledalo se na praktičnost i isplativost. Žene su darivane vestama ili cipelama.²¹² Ponuda trgovina netom prije Dana žena bila je uistinu raznolika. Artikli su se prodavali po sniženim cijenama, a najviše su se reklamirali oni praktični, poput čarapa. Uz to, u tisku se mogu naći upute domaćicama što i kako spremati za jelo za Dan žena.²¹³ Kako je vrijeme prolazilo, država se modernizirala, žene su sve više bile rastrgane između posla i kuće te su o tome počele sve više govoriti. Jedna od radnica Nivete govorila je o rastrganosti između posla i kućanskih poslova: „Zaista nije lako, ali ipak valja znati rasporediti posao i vrijeme. Onda se može stići sve. Osim toga potrebna je volja za rad. Samo jedno je tačno da zaposlena žena društveno-politički radnik, a uza sve domaćica i majka mora nailaziti na razumijevanje, prije svega kod supruga i svoje porodice. No, mislim da nas muškarci još uvijek dovoljno ne shvaćaju, a to je neophodno potrebno za sve, napose za društveno angažiranu ženu.“²¹⁴

Radne organizacije su sredstva za bolničke odjele ili vrtiće uplaćivale u posebne fondove. Tako, primjerice Tvornica šećera i kandita uložila je u izgradnju novoga vrtića pokraj tvornice, kako bi se majke mogle posvetiti poslu, ali i kako bi došlo do smanjenja bolovanja.²¹⁵ Radne su organizacije za vrijeme Dana žena dijelile ženama nagrade, no žene su ta sredstva uplaćivale u fondove, kao što je fond za izgradnju novog ginekološkog odjela u Osijeku. *Glas Slavonije* je povodom Dana žena proveo anketu s pitanjem o potrebi izgradnje novoga odjela, a jedna je žena rekla: „Ja bih se, svakako, odrekla nagrade za Dan žena i još mnogo toga za jednu ovakvu ideju. Mislim, da bi to učinile sve žene jer je to za njihovo dobro. Onaj, tko nije bio ovdje na ginekologiji taj ne zna kakvi su uvjeti rada i koliko je moguće liječiti bolesnike. Ovdje bolesnici leže zajedno u krevetu.“²¹⁶

Jedan od najboljih načina odmora za žena bio je odlazak u inozemstvo, kao što je to nagradno trodnevno putovanje preko Generalturista u Beč i Veneciju koje je dobilo 18 žena iz raznih radnih organizacija.²¹⁷ Spomenuto nagradno putovanje je tek jedno od spomenutih u člancima. Grupe žena znale su posjećivati kolegice koje su

²¹² „Kako ste iznenadili supruga za Dan žena“, *Glas Slavonije* (Osijek), 10. ožujka 1966., 2.

²¹³ „Drugarice, sretan praznik“, *Glas Slavonije* (Osijek), 7. ožujka 1968., 5.

²¹⁴ „Muškarci nas ne razumiju“, *Glas Slavonije* (Osijek), 8. ožujka 1967., 5.

²¹⁵ „Sredstva za korisnije svrhe, a ne za dijeljenje poklona“, *Glas Slavonije* (Osijek), 3. ožujka 1966., 1.

²¹⁶ „Povodom 8.ožujka bit će u mnogim kolektivima podijeljene nagrade. Ne bi li ta sredstva trebalo uložiti u poseban fond za izgradnju novog ginekološkog odjela u Osijeku“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. ožujka 1966., 5.

²¹⁷ „Osječanke i Iločanke u Beč i Veneciju“, *Glas Slavonije* (Osijek), 3.ožujka 1970., 2.

bile na bolovanju. Radne organizacije održavale su svečanosti povodom Dana žena, a neke dijelile i poklone po 100 dinara. Jedan od oblika proslave Dana žena je posjet majkama palih boraca. Nakon svečanosti po radnim organizacijama, održavala se centralna svečanost s prigodnim programom, nakon kojega je 70 žena trebalo dobiti odlikovanja povodom 25-godišnjica Antifašističke fronte žena.²¹⁸ Djeca su također bila bitan element proslave Dana žena, tako što su izvodila predstave i recitacije pjesama u čast ženama, odnosno majkama.

*Pjesma majkama*²¹⁹

*U prošlosti majko moja,
i ti se borila
zajedno s ostalim majkama
sretnu mi mladost stvorila.
Sve ste vi majke
Krv prolijevale,
Išle u smrt i pjevale.
Hrabro ste se borile
i nama, novom pokoljenju
sretnu slobodu stvorile.
Sinove ste svoje domovini poklonile,
grdne neprijatelje fašiste proklinjale.
I napokon jednoga dana
zemlja bi oslobođena.*

*Danas kad mir i sloboda
Našom zemljom vladaju,
vi mirno pjevate
uspavanke čedu svom:
„Usni mi kćeri,
usni mi sine,
o lijepe oči majčine!“
U tvornicama vi radite
stekle ste sva svoja prava
među svojim radnim ljudima.
O nama brige vodite,
kuhate, perete nas
a što bi mi da nemamo vas?
I zato majko znaj
stigao je tvoj dan
neka ti je sretan, radostan!
„Živio 8.mart!“*

²¹⁸ „Žene putuju-muževi kuhaju“, *Glas Slavonije* (Osijek), 5.ožujka 1970., 2.

²¹⁹ „Pjesma majkama“, *Glas Slavonije* (Osijek), 8. ožujka 1968., 5.

Dan oslobođenja grada Osijeka obilježavan je pomoću raznih događanja. Primjerice, radi što boljeg upoznavanja djece o događanjima tijekom Drugog svjetskog rata Generalturist je organizirao šest jednodnevnih i dvodnevnih izleta u značajna memorijalna mjesta VI. slavonskog korpusa.²²⁰ Proslavi 25-godišnjice VI. slavonskog korpusa prisustvovalo je tisuće posjetitelja i dakako nešto manje automobila, zbog čega je bilo potrebno organiziranje kontrole prometa, odnosno parkirnih mjesta.²²¹ Proslavi je prisustvovao Josip Broz Tito, a proslavu je posjetilo oko 300 tisuća sudionika. Proslava praznika je viđena kao okupljanje suboraca ponovno, kada se opet bore za bolju, zajedničku budućnost: „I bio je praznik za sve...Za tisuće onih koji su se prvi puta ovdje sreli poslije dvadesetak i više godina da obnove uspomene iz slavnih dana zajedničke borbe. I tisuće onih koji su svakodnevno zajedno i na svojim se radnim mjestima-u tvornicama, školama i drugdje bore za isti zajednički cilj-za ljepšu budućnost ove zemlje.“²²²

U Osijeku je postojao Dom JNA u kojemu su se održavala razna događanja, od predavanja, priredba i raznih skupova vezanih uz vojnu djelatnost. Primjerice, 1969. većina je aktivnosti bila vezana za proslavu 50-godišnjice Komunističke partije Jugoslavije, kao što je prikazivanje filmova o povijesnom putu KPJ.²²³

Dan mladosti održavao se 25. svibnja. Štafeta mladosti je događaj koji je okupljao mnogo ljudi, stvarao je homogenost građana, a poruku Titu nosili su omladinci kroz Jugoslaviju. Kada bi štafeta prolazila „dočekana je s cvijećem i oduševljenjem, a omladinci i građani klicali su drugu Titu“.²²⁴ Pozdravne poruke prenosile su se u štafetnim palicama koje su svojim ukrasima prikazivale neki događaj. Godine 1967. štafeta je palica prikazivala razvojni put Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunista Jugoslavije te tridesetu godišnjicu dolaska Tita na čelo Komunističke partije. Na štafetnoj palici u bronci izrađena su tri reljefa od kojih je donji prikazivao dane ilegalnog rada, srednji reljef je predstavljao oružanu borbu, dok su na gornjem reljefu takozvana kozaračka kola (narodno kolo) koja su predstavljala pobjedu.²²⁵ Središnju ulogu za Dan mladosti imao je Tito, ali i pioniri jer je taj dan bio

²²⁰ „Putevima VI. korpusa“, *Glas Slavonije* (Osijek), 19. rujna 1968., 4.

²²¹ „Zajedničke akcije pred veliku svečanost“, *Glas Slavonije* (Osijek), 25. kolovoza 1968., 5.

²²² „I bio je praznik...“, *Glas Slavonije* (Osijek), 13. studenog 1968., 3.

²²³ „Otvorena vrata svim građanima“, *Glas Slavonije* (Osijek), 26. travnja 1969., 4.

²²⁴ „Štafeta mladosti u Hrvatskoj“, *Glas Slavonije* (Osijek), 14. svibnja 1966., 1.

²²⁵ „Štafeta u Osijeku-22.svibnja“, *Glas Slavonije* (Osijek), 6. svibnja 1967., 1.

posvećen i njima. Kao takvi, pioniri iz Osijeka bili su nositelji štafete. Nakon što je pionirska štafeta SR Hrvatske završena u Zagrebu, gdje se održavao republički zbor pionira na kojem delegacija pionira iz svih općina grupirane po regijama predavale sve pozdrave u pismu svih pionirskih odreda Republike. Odabrani predstavnici iz svih krajeva Republike potom su predavali 25. svibnja u Beogradu pozdravne poruke Titu.²²⁶ Godine 1972. Dan mladosti obilježavao se tijekom cijele godine jer je Tito tada napunio 80 godina. Jedan od većih događaja bilo je puštanje 1700 zmajeva s osječkog aerodroma, uz akrobacije aviona.²²⁷

Prvi maj je praznik koji pada u vrijeme početka ljepšega vremena. Tijekom toga dana izletišta su bila puna. Osječani koji si to mogu priuštiti odlazili su izvan grada, ali i države. Izletnici su u Hrvatskoj išli Vučedol, Jankovac i Orahovicu, a izvan Hrvatske išlo se u razne zemlje, a najbliža je bila Mađarska, odnosno kupališta Harkanj i Blatno jezero.²²⁸ Povezivanje praznika i vikenda bila je uobičajena praksa u cijeloj Hrvatskoj. Tijekom Prvog maja veliku je ulogu imalo lijepo vrijeme. Osijek je bio ukrašen svečanim ruhom, okičen zastavama i zelenilom. Prvi maj se ovisno o danu u tjednu slavio jedan ili više dana, no ako se slavio više dana tijekom prvog dana praznika osječke su ulice bile prazne jer se većina građana odlučila na putovanje vlastitim vozilima, vlakovima ili automobilima. Popularno je bilo otići na obalu Drave preko mosta ili kompom. Može se reći kako se svaki kutak pretvorio u odmaralište, neki su podignuli šatore, odlučili peći ćevapčice i janjce uz igranje karata ili pak odmor na livadama uz nogomet ili neku drugu igru. Uoči prvomajskih praznika prodavaonice su znale produžiti radno vrijeme kako bi se svi namirili.²²⁹ Ugostiteljski objekti nisu uvijek pružali dobru uslugu posjetiteljima za Prvi maj. Naime, građani koji su ostajali u Osijeku otišli bi na lijevu obalu Drave kod Zoološkog vrta, u sklopu kojeg je restoran. Građani su se žalili na to da nema mjesta, kao ni konobara.²³⁰

Praznik koji njeguje tradiciju na Drugi svjetski rat bio je Dan borca u srpnju. Tijekom ovoga praznika održavale su razne manifestacije i u novinama se pisalo o preživjelim sudionicima Narodnooslobodilačke borbe. Otkrivanje spomenika, polaganja vijenaca, svečane povorke, razgovor s preživjelim sudionicima bili su elementi proslava Dana borca. Dan borca i Dan ustanka slavili su se dosta slično,

²²⁶ „Pioniri poslali rođendanske čestitke Titu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 20. svibnja 1967., 1.

²²⁷ „Zmajevi su prenijeli pregršt želja voljenom Titu“, *Glas Slavonije* (Osijek), 22. svibnja 1972.

²²⁸ „Oživjela izletišta“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4. svibnja 1967., 1.

²²⁹ „Praznik je prošao“, *Glas Slavonije* (Osijek), 4. svibnja 1968., 3.

²³⁰ „Muke Građanina Običnog“, *Glas Slavonije* (Osijek), 5. svibnja 1966., 2.

bez značajnijih razlika. Uspomene na Drugi svjetski rat krajem 1960-ih i početkom 1970-ih bile su još žive, kao i sudionici toga rata koji su svojim sjećanjima pridonosili općoj slici. Svjedoci rata su u tisku govorili o događanjima, odnosno kada i kako su krenuli u rat te kako su proživjeli pogibelj njima dragih osoba.²³¹

²³¹ „Ratnici nesmirenih sjećanja“, *Glas Slavonije* (Osijek), 27. i 28. srpnja 1966., 5.

ZAKLJUČAK

Istraživanje svakodnevice postaje sve zastupljenije u historiografskim krugovima. Svakodnevice Osijeka istraživana je za razdoblje kraja 19. i početka 20. stoljeća. Stoga sam se odlučila proučiti osječku svakodnevicu krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Glavne teme ovoga rada tiču se industrije, urbanizacije, potrošačke kulture, opremanja doma i korištenja slobodnoga vremena. Osječani su u istraživanome razdoblju bili okrenuti poboljšanju svoga standarda što se može vidjeti u rastu grada i ponudi raznih proizvoda. Čitanjem tiska dobiva se dojam kako su se Osječani prilagođavali na promjene oko njih. Povećanje broja stanovnika i povećanje grada povuklo je sa sobom probleme vezane za urbanizaciju istaknute kroz prometnu povezanost i bespravnu gradnju. Zbog porasta broja automobila Osječani su se morali navikavati na prometna pravila. Bili su privučeni opremljenim prodavaonicama i lijepo uređenim izlozima koji su ih mamili na potrošnju. Korištenje slobodnog vremena dobiva na snazi jer je država zakonom omogućila bolje raspoređeno vrijeme. Svakodnevice je postojala sve sličnija onoj kakvu danas poznajemo: kuće opremljene uređajima i namještajem, a grad sve više urbaniziran. Osječanima su praznici, posebice oni najistaknutiji, bili prilika za razvijanje osjećaja homogenosti. Građani su se povezivali zajedničkim manifestacijama ili pak proslavom praznika ukazivali na probleme u društvu.

U radu sam pisala o temama o kojima se moglo najviše reći. O nekim temama nisam pisala zbog nedostatka materijala u odabranim izvorima, u tisku i statističkim publikacijama. Problem s kojim sam se susrela u izvorima bilo je stvaranja koncepta, odnosno traženje tema koje bi se mogle dobro povezati. Detaljnijem uvidu u svakodnevicu Osijeka sigurno bi mogla pomoći arhiva osječke općine iz toga vremena, spisi općinskih tijela, političkih i društvenih organizacija, ustanova i poduzeća. Od pomoći bi bili reklamni materijali toga razdoblja, razglednice, fotografije, zvučni i filmski zapisi. Usmena povijest ima svoje prednosti i nedostatke, ali bi svakako i ona bila dobra metoda prilikom istraživanja jer bi se dobio uvid u razmišljanja i sjećanja građana koji su živjeli u tome vremenu. Primjena interdisciplinarnosti u istraživanju povijesti svakodnevice pruža mogućnost uvida u širok spektar izvora i tema te u različite oblike njihove analize i interpretacije. Nadam se da će istraživanje svakodnevice grada Osijeka, posebice nakon Drugog svjetskog rata, postati sve aktualnijom.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Glas Slavonije, 1966.-1973.

Službeni glasnik općine Osijek, 1966.-1973.

Statistički godišnjak SR Hrvatske, 1971.-1975

Statistički godišnjak općine Osijek, 1976.

Literatura

1. Božičević, Josip, *Standard i osobna potrošnja domaćinstava u SR Hrvatskoj 1962/63.-1968.god.*, Prikazi 33, Zagreb, 1969.
2. Čaldarović, Ognjan, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, Školska knjiga, 1987.
3. Duda, Igor, "I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnog vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih", *Časopis za suvremena istraživanja*, 3 (2002.), 662-668.
4. Duda, Igor, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2 (2005.), 371-392.
5. Duda, Igor, „Konzumerizmom do komunizma? Potrošačka kultura u Hrvatskoj od 1950-ih do 1980-ih“ *Potrošačka kultura i konzumerizma*, ur. Snježana Čolić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2013., 83-105
6. Duda, Igor, „Nova istraživanja svakodnevne i društveno kulturne povijesti jugoslavenkog socijalizma, *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (2014.), 577-591.
7. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
8. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. Povijesti dokolice i potrošačkog društva Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih godina*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
9. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
10. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest* (21. knjiga), Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2013.
11. Jukić, Tihomir, Srećko Pegan, *Prostorni i urbanistički razvoj Osijeka*, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 2005.
12. Mažuran, Ive i dr., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Školska knjiga i dr., Zagreb, 1996.

13. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga i dr., Zagreb, 2006.
14. Rihtman-Auguštin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, 1990., 21-32.
15. Živaković-Kerže, Zlata, Samir Klašiček, Amoreta Hofšaur Bajto, *60 godina Radio Osijeka (1943.-2003.)*, HRT HR Radio Osijek, Osijek, 2003.

SAŽETAK

Ovaj rad govori o povijesti svakodnevice u Osijeku krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Cilj je bio proučavanje povijesti svakodnevice Osijeka u razdoblju kada je u socijalističkoj Hrvatskoj primjetno povećanje stanovništva i selidba seoskog stanovništva u gradove. Porast stanovništva uvjetovao je brži proces urbanizacije Osijeka. Primjetan je razvoj potrošačke kulture te prilagodba na veći broj automobila, odnosno na prometna pravila. Također, uz potrošačku kulturu usko je povezano opremanje doma koje postaje znakom dobroga standarda. Tijekom slobodnog vremena Osječani su putovali u inozemstvo, odlazili na izlete ili su se kupali na gradskom kupalištu. Kulturno-zabavni program u gradu Osijeku najviše je bio popraćen tijekom Pjesme ljeta, putujuće karavane pjevača koji su išli diljem cijele Jugoslavije. Ovim je radom prikazana mikropovijest svakodnevice u jednom od većih hrvatskih gradova. Rad je pisan na temelju *Glasa Slavonije* od 1966. do 1973. godine, statističkih podataka za Hrvatsku i općinu Osijek te objavljene literature.

Ključne riječi: Osijek, povijest svakodnevice, industrija, urbanizacija, stanovanje, potrošačka kultura, slobodno vrijeme, praznici

ABSTRACT

Everyday life in Osijek by the late 1960s and the beginning of 1970s

The thesis presents the history of everyday life in Osijek in the late 1960s and early 1970s. The goal was to research the history of everyday life in Osijek at the time when there was a large increase of population and urbanization in socialist Croatia. The growth of population led to a faster process of urbanization of Osijek. There was also an increase in the development of consumer culture and there were adjustments to a larger numbers of cars with respect to traffic rules. Furthermore, consumer culture and acquiring of home durables became the symbol of a higher standard of living. In their leisure time citizens of Osijek enjoyed travelling abroad, having trips and going for a swim at the city bathing establishment. Popular culture and entertainment mainly depended on The Song of the Summer, a show with singers which travelled across Yugoslavia. This thesis showed the microhistory of everyday life in one of the larger Croatian cities. The main sources were the newspaper *Glas Slavonije* 1966–73, statistical data for Croatia and the municipality of Osijek, as well a selection of historical studies.

Key words: Osijek, history of everyday life, industry, urbanization, housing, consumer culture, leisure, holidays